
Київський університет туризму, економіки і права

В.К. Федорченко
О.М. Костюкова
Т.А. Дьорова
М.М. Олексійко

Історія екскурсійної діяльності в Україні

Навчальний посібник

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*

УДК 338.48
ББК 65.433
І 89

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист МОНУ №14/18.2-1404 від 21.08.03)*

Рецензенти:

Муковський І.Т. — доктор історичних наук, професор;
Солдатенко В.Ф. — доктор історичних наук, професор;
Цибух В.І. — кандидат філософських наук, доцент

**Федорченко В.К., Костюкова О.М.,
Дьорова Т.А., Олексійко М.М.**

І 89 Історія екскурсійної діяльності в Україні: Навч. посібник.
— К., Кондор. — 2004. — 166 с.

ISBN 966-8251-51-2

У навчальному посібнику висвітлюється розвиток екскурсійної справи в Україні. На основі численних архівних документів відтворюється діяльність навчальних закладів, наукових товариств і установ України наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.; розкрито механізм залучення населення до екскурсій та їх ідеологічну спрямованість за часів радянської політичної системи.

Належне місце у посібнику відведено історії формування української школи екскурсійної методики.

Навчальний посібник написаний з урахуванням програми навчальної дисципліни “Організація екскурсійних послуг” і розрахований на студентів, викладачів, аспірантів.

ББК 65.433

ISBN 966-8251-51-2

© Федорченко В.К., Костюкова О.М.,
Дьорова Т.А., Олексійко М.М., 2004
© «Кондор», 2004
© Передмова: Смолій В.А., 2004

Зміст

Передмова	4
Розділ 1. Зародження екскурсійної діяльності на українських землях (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).....	7
1.1. Виникнення і розвиток освітянських екскурсій	7
1.2. Екскурсійна діяльність наукових товариств	16
1.3. Перше бюро подорожей та екскурсій	24
1.4. Екскурсійна діяльність у період Української революції (1917-1920 рр.)	28
1.5. Підготовка кадрів екскурсоводів у дорадянський період	33
Висновки	37
Контрольні запитання	37
Розділ 2. Екскурсійна діяльність в Україні в 20-30-х роках ХХ століття	39
2.1. Створення та розвиток системи екскурсійних закладів	39
2.2. Діяльність системи екскурсійних закладів	58
2.3. Екскурсійна діяльність навчальних закладів	95
2.4. Екскурсійна діяльність наукових установ	112
Висновки	118
Контрольні запитання	119
Розділ 3. Екскурсія як засіб ідейно-політичного виховання в Радянській Україні	121
3.1. Екскурсійна діяльність у світлі партійно-урядових рішень	121
3.2. Виховання радянської молоді засобами туризму та екскурсій	130
3.3. Екскурсійна справа в діяльності профспілок	134
Висновки	141
Контрольні запитання	142
Розділ 4. Екскурсійна діяльність у сучасній Україні	143
Висновки	153
Контрольні запитання	154
Хронологічний показник основних подій	155
Література	160

Передмова

Із великим задоволенням та професійною допитливістю перегорнув сторінки навчального посібника «Історія екскурсійної діяльності в Україні», підготовленого до друку авторським колективом у складі професора Федорченка В.К., ректора Київського університету туризму, економіки і права, Дьорової Т.А., викладача цього ж навчального закладу, Костюкової О.М., доцента кафедри менеджменту і туризму Черкаського Національного університету ім. Б.Хмельницького і Олексійка М.М., — здобувача КУТЕПу.

Приємно відзначити, що з року в рік збагачується новими творчими здобутками бібліотека видань із маловідомої досі сторінки вітчизняної історії — історії туризму. Екскурсія з її пізнавально-виховною функцією є органічною складовою туризму. Саме екскурсія задовольняє одвічне прагнення людини до знань, духовного збагачення, пізнання навколишнього світу. Тому цілком природно, що перші паростки екскурсійної діяльності зросли в епоху Просвітництва — час ствердження сили людського розуму, наукових відкриттів та винаходів, розповсюдження знань.

Спираючись на численні архівні документи та матеріали, публікації вітчизняних і зарубіжних дослідників, автори навчального посібника відтворюють історію екскурсійної діяльності в Україні з ХІХ ст. до нашого часу.

Вони ґрунтовно характеризують передумови зародження екскурсійного руху на українських землях, його тісний зв'язок із розвитком краєзнавства, спричиненого піднесенням національно-культурного відродження (перший розділ). З метою пробудження національної свідомості українського народу, почуття власної гідності і любові до рідної землі духовна еліта тогочасної України ініціювала екскурсійну діяльність у навчальних закладах, наукових установах, церковних братствах.

Привертають увагу і ті сторінки, що розповідають, як у буремні роки української революції і громадянської війни державницькі інституції Української Народної Республіки прагнули залучати молоде покоління до участі в екскурсіях по рідному краю.

У другому розділі посібника ми бачимо об'єктивне виваження складного і суперечливого періоду історії екскурсійної справи раннього етапу соціалістичної доби. Непослідовність дій радянської влади за часів «українізації» відбилась і на розвитку екскурсійної діяльності, перевантажила її ідеологічним змістом. Відродження кращих традицій краєзнавства, що несли в собі заряд національно-патріотичного виховання, під тиском ідеологічних настанов поетапно поступалось місцем вихованню на сюжетах революційного і виробничого змісту.

Класовий підхід до справи збереження пам'яток історії та культури, коли окремі видатні творіння минулого держава оголошувала заповідниками і брала на своє утримання, а безліч інших за цим же критерієм водночас перетворювала на руїни, привів до нічим не виправданої і, на жаль, непоправної втрати значної частини національної історико-культурної спадщини. Виклад подій, інтерпретація фактів і явищ, осмислення закономірностей історичного процесу логічно підводять до висновку, що і цей період не можна оцінювати однолінійно і тим більше лише негативно.

Піклуючись про ідейно-політичне загартування майбутніх будівників суспільства справедливості та рівності, радянська система освіти запроваджувала екскурсії як обов'язковий елемент навчальних планів навчальних закладів усіх рівнів, знаходила можливості за тих скрутних матеріальних умов надавати пільги екскурсантам, особливо молодим, готувати за кошти держави фахівців екскурсійної справи.

Переконлива мова статистики і фактів дає підстави твердити про дальший розвиток екскурсійної діяльності у Радянській Україні. Кількість екскурсантів, чисельність розроблених тематичних маршрутів, низка партійно-урядових постанов із питань екскурсійної діяльності, прийнятих у 70-80-х роках ХХ ст., сьогодні просто вражає. Накопичений у цей період досвід організації цієї діяльності, безумовно, вартий збереження і творчого відтворення на сучасному етапі творення незалежної України.

Національно-культурне відродження українського народу в незалежній Україні покладає на плечі сучасної інтелігенції велику відповідальність перед історією за виховання майбутнього покоління.

Видатні вітчизняні педагоги різних часів — С.Ф. Русова, А.С. Макаренко, В.О Сухомлинський у своїх теоретичних працях неодноразово наголошували на виключно важливій культурно-освітній місії екскурсії у вихованні молодого покоління, закладали підвалини екскурсознавства, його методології та методики. Акцентуючи на цьому, автори посібника водночас діляться своїми міркуваннями щодо завдань сучасної теорії туризму в цьому важливому аспекті.

Навчальний посібник «Історія екскурсійної діяльності в Україні» висвітлює неоціненні традиції вітчизняної екскурсійної справи, окреслює той вагомий історичний досвід, що може стати у нагоді для вирішення завдань патріотичного виховання нашої молоді.

В.А. Смолій,
академік Національної академії наук
України, директор Інституту історії України

Розділ 1

Зародження екскурсійної діяльності на українських землях (друга половина XIX – початок XX ст.)

1.1. Виникнення і розвиток освітянських екскурсій

Історія екскурсійної діяльності розпочинається наприкінці XVII — на початку XVIII століть, коли у школах Англії, Франції, Німеччини, Австрії та інших країн при вивченні окремих предметів учителі почали використовувати в роботі з учнями пішохідні прогулянки та поїздки за межі міст. Ці найпростіші форми подорожей і отримали назву екскурсій.

Екскурсія (від латинського «*excursio*» — поїздка) є невід’ємною складовою туризму. Доцільно зауважити, що у різні часи в це поняття вкладався різний зміст. Так, на межі XIX-XX століть під екскурсіями розуміли насамперед наукові розвідки або процес накопичення певних знань про ту чи іншу історичну пам’ятку. Професор Б. Є. Райков у своїй праці «Методика і техніка проведення екскурсій», виданій у 1927 році, відзначав: «Під екскурсією ми розуміємо вивчення об’єктів у місцях їх природного знаходження (локальний принцип) і в зв’язку з пересуванням свого місця в просторі (моторний принцип). Ці два принципи тісно між собою пов’язані і складають сутність екскурсійного методу». Отже, екскурсія визначалася, як особливий метод засвоєння знань шляхом наочного ознайомлення з

конкретно означеним об'єктом за наперед означеним планом. Найбільш повне визначення поняття «екскурсія» належить відомому російському радянському екскурсознавцю Б.В. Ємельянову: «Екскурсія є цілеспрямованим наочним процесом пізнання навколишнього світу, процесом, побудованим на заздалегідь підібраних об'єктах у природних умовах або розташованих у цехах промислових підприємств, приміщеннях, лабораторіях науково-дослідного інституту, залах музеїв, виставках, майстернях художника тощо. Показ об'єктів, які сприймаються чуттєво, відбувається під керівництвом кваліфікованого керівника — екскурсовода і підпорядкований завданню розкриття чітко визначеної теми». Сучасне визначення екскурсії можна знайти у «Туристському словнику-довіднику» (Федорченко В.К., Мініч І.М. К., 2000).

Екскурсія — 1) це процес наочного сприйняття довкілля, особливостей природи, сучасних та історичних об'єктів, елементів побуту, визначних місць певного міста або регіону; 2) тематичний маршрут із метою відвідання визначних місць, певних об'єктів та місцевостей.

Екскурсія має свої ознаки (елементи): тривалість у часі (від однієї академічної години до однієї доби); наявність екскурсантів (групи або індивідуалів); наявність екскурсовода, що проводить екскурсії; показ екскурсійних об'єктів, первинність глядацьких вражень; пересування учасників екскурсії за укладеним маршрутом; цілеспрямованість показу об'єктів, розповіді екскурсовода; наявність певної теми.

Таким чином, **специфіка екскурсії** полягає в органічному поєднанні у ній **показу і розповіді**. Екскурсовод показує екскурсантам об'єкти і супроводжує показ аналізом побаченого, поясненнями, історичними довідками. Закон України «Про туризм» (15 вересня, 1995р.) дає визначення поняття «екскурсійна діяльність». **Екскурсійна діяльність — діяльність щодо організації подорожей, що не перевищують 24 години, у супроводі фахівця-екскурсовода за заздалегідь складеними маршрутами з метою ознайомлення з пам'ятками історії, культури, природи, музеями з визначними місцями тощо.**

Екскурсійна діяльність в Україні почала розвиватись у другій половині XIX ст. і була тісно пов'язана з розвитком краєзнавства, активізація якого спостерігається у період піднесення національ-

но-культурного руху українського народу. Тому, на відміну від західноєвропейських «прогулянок на природу», екскурсії на українських теренах мали переважно народознавче спрямування. Біля витоків екскурсійної справи стояли визначні особистості: організатори «Руської трійці», семінаристи Львівської духовної семінарії Я. Головацький, М. Шашкевич, І. Вагилевич, відомий письменник І. Франко та багато інших.

Усвідомлюючи виняткове значення краєзнавчої роботи для виховання учнів, українські школи та гімназії почали впроваджувати її в позакласний навчально-виховний процес, проводили мандрівки й екскурсії по рідному краю. У 1909 році у західно-українських гімназіях починає діяти «Самовиховна шкільна громада», яка організовувала учням прогулянки й екскурсії, створювала шкільний музей і архів.

Становлення екскурсійної діяльності спостерігається і у навчальних закладах російської частини українських земель.

Доцільно зауважити, що система освіти Російської імперії складалася на той час із навчальних закладів різних типів, підпорядкованих різним відомствам.

Для дітей робітників, селян, міщан були доступні лише нижчі та професійні навчальні заклади (церковно-приходські школи, приходські училища, школи грамотності); дітей дворян та чиновників навчали у гімназіях, університетах, інститутах шляхетних дівчат); для дітей буржуазії призначались переважно технічні навчальні заклади, реальні та комерційні училища.

Навчання майже в усіх навчальних закладах було платним, тому є цілком зрозумілим, що екскурсійна діяльність була поширена у навчальних закладах середньої і вищої ланок освіти.

Одними із найпоширеніших екскурсій, що організовувались у гімназіях та училищах під керівництвом учителів природознавства, були **екскурсії у природу**. Так, здійснювались природничі екскурсії в Лубенській, Хорольській, Черкаській, Уманській, Балтській, Полтавській жіночих гімназіях. Практично всі жіночі гімназії м. Києва не залишали без уваги Ботанічний сад, береги Дніпра, дачні місцевості: Пушу-Водицю, Святошин.

Влаштовувались природничі екскурсії і з учнями Київської, Миргородської, Немирівської, Переяславської, Радомиської, Стародубської чоловічих гімназій, а також у Київ-

ському, Кременчуцькому, Чернігівському, Проскурівському, Полтавському, Рівненському реальних училищах.

Активно проводились природничі екскурсії і на півдні. Одеська жіноча гімназія влаштовувала екскурсії в околиці Аркадії, по Мало-Фонтанській дорозі, де оглядалися Хаджибейський парк і лиман. В околиці міста Маріуполя природничі екскурсії організовувала Маріупольська Олександрівська гімназія, до річки Салгир — Сімферопольське реальне училище, в околиці міста — Новомосковська міська прогімназія.

Екскурсанти Севастопольської гімназії подорожували до маєтку Фальц-Фейна «Асканія-Нова», мису «Айя». Миколаївська Келецька чоловіча гімназія здійснювала екскурсії до найближчих околиць міста Кельц, щоб познайомитись з місцевою флорою та фауною.

Природничі екскурсії організовувались у сади та парки, ліси та поля, на береги річок, Чорного та Азовського морів. Під час цих екскурсій вихованці збирали матеріали для створення колекцій, гербаріїв, милувалися природою, оздоровлювались.

Величезне значення мали **історичні екскурсії**. Здебільшого їх проводили вчителі історії. Історичні пам'ятки Києва привертати увагу учнів та учениць не тільки київських гімназій та училищ, міст і містечок України, а й з багатьох інших губерній Російської імперії.

Найбільшою популярністю в Києві користувались Києво-Печерська лавра, Михайлівський та Видубецький монастирі, Софіївський та Володимирський собори, Десятинна та Андріївська церкви, Золоті ворота, Аскольдова могила. Це були не тільки релігійні святині, а й пам'ятки історії, що уособлювали собою минулі часи, сиву давнину і цим приваблювали молодь. Великим популяризатором історичних знань був викладач історії київського реального училища, відомий київський топограф Л. П. Добровольський. Тільки у 1912 р. він зі своїми учнями здійснив декілька екскурсій по старому Києву та його околицях: у Китаїв, Феофанію, Голосіїв, Вишгород, Межигір'я.

Історичні екскурсії для учнів влаштовувались також у Полтаві, Луцьку, Острозі, Ізмаїлі, Севастополі, Сімферополі, Чернігові, Катеринославі та інших містах України. Так, учні Севастопольської гімназії відвідали розкопки, що проводились на Мангуп-Кале, часто відвідували Херсонес; учні Херсонської І-ої

гімназії відвідували Ольвію; учні Олександрівської гімназії — острів Хортицю та німецьку колонію Кічкас, Болградської гімназії — Ізмаїл.

З метою релігійно-морального виховання молоді наприкінці XIX — на початку XX ст. застосовувались **паломницькі екскурсії**. До Києва для поклоніння його святиням прибували учні різних гімназій та училищ. Об'єктами паломницьких екскурсій були: Києво-Печерська лавра, Видубецький, Михайлівський, Троїцький монастирі, скит у Феофанії, Голосіївська пустинь, Межигірський монастир під Києвом.

Здійснювались також екскурсії до Почаївської лаври, монастирів Чернігова, Білгорода, Лубен тощо. Відомо, що учні Маріупольської Олександрівської гімназії відвідували місцеві собори та храми, а учні Севастопольської гімназії здійснювали екскурсії-паломництва до Георгіївського монастиря.

Одним із місць паломництва був і Святогірський монастир у Білгороді Харківської губернії.

За повідомленням часопису «Екскурсионный вестник» (Москва), екскурсії-паломництва для поклоніння святиням увійшли до навчальної програми на 1911 р.і почали впроваджуватися навчальними округами.

На початку XX ст. було зроблено перші кроки щодо організації та проведення **літературно-мистецтвознавчих** екскурсій, де екскурсоводами, як правило, були вчителі малювання, літератури. Такі екскурсії виховували у молоді естетичні смаки, підвищували її культурний рівень, допомагали формувати особистість молодої людини.

Пробудження інтересу молоді до української літератури і мистецтва обумовило організацію **літературних екскурсій** до Канева на могилу Т. Г. Шевченка. Але до цих подорожей учнівської молоді місцева влада ставилась з недовірою, дозволяючи їх проведення під наглядом поліції.

У зв'язку з величезними зрушеннями у сфері промислового виробництва, що сталися після проведення реформи 1861 р., набувають розвитку **виробничі екскурсії** на заводи, шахти, рудники тощо. На їх організації наполягали викладачі фізики, математики, хімії.

Цікавими об'єктами для екскурсій були також кабінети та лабораторії вищих навчальних закладів, університетів у Харкові, Києві, Одесі, вищого гірничого училища в Катеринославі та ін.

Важливими об'єктами освітянського екскурсійного руху були музеї. З самого початку їх виникнення інтерес до огляду **музейних експозицій** виявляли всі навчальні заклади. Так, учні відвідували церковно-історичний музей при Київській духовній академії, Київський міський музей старожитностей та мистецтва, педагогічний музей, Київський художньо-промисловий та науковий музей, зоологічний, геологічний, мінералогічний музеї Київського університету св. Володимира. Охоче відвідували екскурсанти й інші музеї України: анатомічний музей при Новоросійському університеті, художню галерею Айвазовського в Феодосії, музей барона Штейнгеля в с. Городок, Чернігівський міський історичний музей, музеї Полтави, Одеси, Харкова тощо.

Відвідувались також різні **виставки**. На художніх виставках, виставках кустарних виробів пояснення учням давали вчителі малювання, на промислових та сільськогосподарських — вчителі фізики, математики, природознавства.

Надзвичайно важливу роль у справі організації учнівських екскурсій відіграли **екскурсійні комісії при навчальних округах**. Перша екскурсійна комісія при Московському навчальному окрузі виникла у 1907 р., а у 1909 р. такі екскурсійні комісії або комітети були створені при Київському, Одеському, Харківському навчальних округах. Вони займалися організацією обслуговування екскурсантів — пошуком дешевого, а інколи навіть безкоштовного житла, забезпеченням екскурсійних груп кваліфікованими керівниками екскурсій (екскурсоводами, гідами) і т. ін.

Питання організації учнівських екскурсій обговорювались на педагогічних з'їздах, що відбулися у 1916 р. в Києві, Одесі, Харкові.

Так, Київський педагогічний з'їзд констатував величезну користь, яку приносили учням екскурсії, і намітив конкретні кроки щодо подальшої організації екскурсійної справи в системі освіти. Зокрема, з'їзд наголошував на необхідності створення спеціальних курсів з екскурсійної справи з метою підготовки екскурсійних кадрів із числа викладачів середньої школи; на необхідності організації екскурсій кожним навчальним закладом; на суворо продуманому та планомірному характері екскурсій, на необхідності обов'язкового проведення місцевих екскурсій для всіх учнів тощо.

До подібних висновків прийшов і Харківський педагогічний з'їзд. У резолюції з питань виховання екскурсії було визнано обов'язковим чинником освіти та виховання у середній школі. Передбачалося, що ними можуть бути охоплені усі предмети навчального плану.

З'їзд прийшов до висновку, що кількість годин, які відводились на екскурсії, могла досягти приблизно 40-50 упродовж навчального року на кожний клас, причому на молодші класи мала припасти більша кількість екскурсій, ніж на старші.

Організаторами екскурсійної діяльності на той час були видатні громадські діячі.

Особливе місце в історії освітянських екскурсій в Україні в останнє десятиріччя XIX — на початку XX ст. посідає **В'ячеслав Іванович Петр** — викладач давніх мов у гімназіях ряду українських міст, професор Київського університету, Ніжинського історико-філологічного інституту, член філолого-педагогічного товариства, автор понад 20-ти наукових праць із філології, музики, педагогіки.

У 1904 році Ніжинський історико-філологічний інститут святкував 40-річчя науково-педагогічної діяльності В. І. Петра. Газета «Нежинская копейка», відзначаючи заслуги ювіляра, одним з важливих аспектів його діяльності назвала «літні екскурсії вихованців по Росії, у Крим, на Кавказ, на Волгу, на Урал, у Фінляндію і Прибалтійський край, а також у Москву та Петербург і за кордон (в Австро-Угорщину, Німеччину, Швейцарію, Італію, Францію, Бельгію, Голландію, Данію, Швецію)». Це свідчить про те, що туристсько-екскурсійна робота В. І. Петра набула широкого розголосу в освітянських колах України та серед широкої громадськості.

Своє ставлення до туристських подорожей та екскурсій В. І. Петр висловив у публікації «Про літні екскурсії учнів Києво-Печерської гімназії», надрукованій у 1901 році. Він вважав, що вони мають не тільки оздоровчий характер, а й сприяють засвоєнню знань, отриманих під час навчання, формують світогляд учнів.

«Я не буду торкатися того, як корисно впливають такі мандрівки на здоров'я молодих людей, — писав В. І. Петр, — як час, проведений на свіжому повітрі впродовж місяця або двох при постійному русі та зміні вражень надає людині наснаги, осві-

жає та зміцнює юнацький організм, і, так би мовити, перероджує людину; як під час подорожі міцніють узи дружби та товаришування. Одна така подорож розвиває більше, ніж рік навчання по книгах у закритій тісній кімнаті, тоді як юнаку надається можливість перевірити те, чому його вчили у школі, крім того, він накопичує багато знань з тих галузей наук, які не входять у гімназичний курс».

У цілому В. І. Петр наприкінці XIX – на початку XX ст. організував 15 подорожей.

Учнівські екскурсії та подорожі почалися з першого року відкриття Києво-Печерської гімназії, тобто з 1885/1886 р. і проходились влітку у вільний від занять та іспитів час.

Спочатку це були одноденні екскурсії, головним чином по Дніпру на пароплаві. Слід звернути увагу на те, що Дніпровське пароплавство виділяло пароплави для учнівських екскурсій безоплатно. Потім В. І. Петр розширив коло учнівських мандрівок по Україні: до Умані, Білої Церкви, Житомира, Чернігова. Згодом екскурсії переросли у багатоденні подорожі, що мали широку географію. Тричі юні туристи їздили до Криму, тричі – на Кавказ, двічі – на Урал.

З часом В. І. Петр наважився проводити подорожі й за кордон. Відбулися поїздки до Італії, Франції, Бельгії, Голландії, Данії, Швеції. Загалом подорожі тривали місяць, а інколи й більше.

Варто зупинитися на організаційних моментах започаткованих екскурсій. Учням напередодні оголошували про майбутню екскурсію, причому запрошувалися також і батьки, які іноді з задоволенням брали у них участь.

У відповідності до маршруту В. І. Петр починав листування з тими установами та їх керівниками, від яких залежав прийом учнів на маршруті. У керівників навчальних закладів, де були пансіони, він питав дозволу на ночівлю або попередньо домовлявся з готелями. Докладав чимало зусиль, щоб забезпечити у дорозі пристойні побутові умови. Відмов майже не було або це траплялось рідко. Найчастіше юних туристів зустрічали дуже радо.

Проводилась також теоретично-пізнавальна підготовка до майбутньої подорожі. Діти шукали матеріали про потрібну місцевість: про природу, історію, етнографію; вивчали звичай

населення, обирали об'єкти, що слід відвідати. Ця робота продовжувалась і в дорозі на пароплаві або у залізничних вагонах. Діти збиралися разом, один робив повідомлення про зібрані матеріали, інші додавали необхідні пояснення.

Дуже важливим підготовчим заходом були переговори про транспортну доставку юних туристів до місць призначення. Південно-Західна залізниця та Дніпровське пароплавство, як правило, надавали у їх розпорядження один або два вагони, пільгові квитки, вагони причіплювались до поїздів, що рухались у потрібному напрямку. Причому дуже часто діти залишались на ночівлю у вагонах, що здешевлювало їх подорож.

Для вирішення господарських проблем обирали господарський комітет, на допомогу йому виділялися два гімназичних службовці, які супроводжували екскурсію. Обиралася також редакційна комісія, до обов'язків якої входило ведення щоденника та опис екскурсії.

Заможні особи та батьки фінансово підтримували подорожі. Також з цією метою влаштовувались літературно-музичні вечори, робились приватні пожертвування.

Цікаво розглянути і місцевості, через які проходили шкільні туристські маршрути.

У 1892 році відбулася перша дальня екскурсія: разом з директором 27 юнаків, які закінчили Києво-Печерську гімназію, відвідали Крим.

У 1894 році В. І. Петр організував подорож на Кавказ. Її було здійснено за рахунок заможних батьків учнів. У ній уже брали участь 36 гімназистів.

У 1895 році було організовано подорож 28 учнів до Фінляндії та Прибалтійського краю.

У 1896 році В. І. Петр влаштував подорож Волгою до Нижнього Новгорода на Всеросійську виставку. Заслуговує на увагу, що дітям із незаможних родин видавались безоплатні квитки.

Подібних подорожей по Російській імперії було проведено кілька, в тому числі у 1897 році 32 гімназисти ознайомились з Уралом, його природою, видобутком залізної руди, оглянули металургійні заводи.

Нарешті у 1900 році відбулася перша тривала закордонна подорож на Всесвітню виставку у Парижі.

У 1904 році В. І. Петр разом зі своїми вихованцями побував навіть у Ватикані. У приватній аудієнції їх приймав Папа Пій X, який дуже радо зустрів гімназистів з Києва та сердечно розмовляв по черзі з кожним, а на прощання дав їм та їхнім сім'ям апостольське благословення. Під час прийому В. І. Петр спілкувався з Папою латинською мовою.

Діяльність педагога та вченого В. І. Петра відіграла значну роль в історії освітянських екскурсій в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. І до нього, як вже зазначалось, екскурсійна робота проводилась уряді гімназій Києва, Маріуполя, Херсона та ін. Проте вона ніде не досягала такого розмаху і високого ступеня організованості. У своїй екскурсійній діяльності В. І. Петр найближче підійшов до туризму в сучасному розумінні цього слова, особисто виконуючи обов'язки менеджера-організатора подорожей.

Таким чином, навіть короткий огляд фактичного матеріалу про застосування екскурсій у системі шкільної освіти в Україні свідчить про те, що екскурсії наприкінці XIX- на початку XX ст. перетворилися на дієвий засіб освіти і виховання шкільної молоді. Саме вони заклали підвалини всієї екскурсійної діяльності, що розвивалася на той час, бо становили переважну частину всіх екскурсій.

1.2. Екскурсійна діяльність наукових товариств

На початку XX століття екскурсії набули значного поширення не лише у сфері освіти, але й науки.

У другій половині XIX ст. наукове і культурне життя в Україні помітно пожвавлюється. У пореформеній Російській імперії починають бурхливо розвиватися капіталістичні форми економіки, активізується суспільно-політичне та культурне життя національних окраїн. Саме в цей час з'являються наукові товариства, що зробили значний внесок у справу просвітництва в Україні. Серед основних завдань, що прагнули вирішувати товариства, були дослідження органічної і неорганічної природи, сприяння розвитку природознавства, техніки, історії та культури, поширення знань серед широких верств населення. Членами цих товариств були викладачі університетів, провідні науковці. Не випадково наукові товариства утворюються саме при університетах.

Одним із основних наукових центрів України був **Київський університет св. Володимира**, заснований у 1834 році. Тут згуртувалися кращі сили природознавців, краєзнавців, істориків, археологів, мистецтвознавців тощо. Ці видатні діячі науки і культури відігравали не тільки виняткову роль у формуванні наукового світогляду, піднесенні культури в Україні, а й у популяризації наукових знань, однією з форм якої була екскурсія.

Інтерес до екскурсійної діяльності з боку науковців був продиктований їхнім прагненням знайти більш цілеспрямовані та ефективні форми науково-просвітницької діяльності. Тож не випадково, що і сам Київський університет став визначним екскурсійним об'єктом. До його лабораторій, кабінетів, ботанічного саду, зоологічного музею постійно влаштовувались численні науково-освітнянські екскурсії.

Розвитку та популяризації гуманітарних наук в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. сприяло **Історичне товариство Нестора-Літописця**, створене при Київському університеті у 1874 році. У його роботі також брали участь учені Харкова, Петербурга та інших міст.

Члени Товариства здійснювали **археологічні екскурсії**, наукові повідомлення про які заслуховувалися на засіданнях Товариства. Так, у 1899р., коли розглядалася діяльність Товариства за 25 років існування, були заслухані наукові повідомлення В.Б. Антоновича: «Звіт про екскурсію 13 жовтня 1877 р. у м. Білгородку», «Про результати археологічної екскурсії влітку 1883 р. у Подільську губернію»; Ф.І. Кнауера: «Про результати археологічної екскурсії в Бессарабію навесні 1891 р.» За ініціативою товариства у Києві проводились археологічні з'їзди (III Всеросійський археологічний з'їзд у 1874 році, у 1899 — XI археологічний з'їзд). Товариство сприяло ознайомленню учасників з'їздів із місцевою старовиною, влаштовуючи для них екскурсії.

У «Чтениях» Товариства друкувались звіти про археологічні екскурсії.

Певний внесок у розвиток історико-археологічних, архітектурних та мистецтвознавчих екскурсій зробив історик **Іван Михайлович Каманін** — уродженець м.Димера Київського повіту.

І хоча члени Товариства здебільшого називали такі екскурсії археологічними, вони за своїм змістом були також історико-архітектурними та мистецтвознавчими, тобто було покладено

початок тематичним екскурсіям, що розглядалися їхніми організаторами як важлива складова наукових досліджень.

Серед наукових товариств особливо виділялися товариства природознавців. Недарма 60-ті роки XIX ст. називають „золотим віком» вітчизняного природознавства. Помітну роль у розвитку та популяризації науки в Україні у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. відіграло **Київське товариство дослідників природи (1869-1929 рр.)**, що виникло при Київському університеті св. Володимира. Воно друкувало свої «Записки», що виходили упродовж 1871-1916 рр. Крім наукової діяльності, товариство вважало важливою ділянкою роботи організацію екскурсій і подорожей із науково-дослідницькою метою. Так, у статуті Товариства (пункт 26) зазначалося, що «на запасні суми Товариства можуть бути здійснені, окрім екскурсій, – відрядження і за межі нашої вітчизни, якщо тільки вони матимуть особливо високий науковий інтерес».

Члени товариства проводили **геологічні, ботанічні, зоологічні екскурсії**.

Значну роль у діяльності товариства відіграв **Карло Федорович Кесслер**.

За його ініціативою було створено Севастопольську біологічну станцію, проведено перші з'їзди дослідників природи та лікарів, із 1867 року почали створюватися товариства дослідників природи при всіх університетах Росії.

У другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком промисловості набувають значення технічні науки. У **1870 році** розпочало роботу **Київське відділення Російського технічного товариства**. Згодом воно взяло активну участь у заснуванні Київського політехнічного інституту. Одним із важливих напрямків діяльності всіх відділень товариства, у тому числі й Київського, була організація екскурсій як для членів товариства, так і для слухачів курсів, учнів шкіл, створених зусиллями цього товариства. Отже, Технічне товариство використовувало екскурсії не тільки з науково-дослідницькою метою, а й перейшло до популяризації технічних знань засобом екскурсій.

Виробничі екскурсії, що організовувались Технічним товариством, свідчать про великий інтерес учнівської молоді, інтелігенції до технічних новинок, відвідування фабрик, заводів,

майстерень. Вони поширювали технічні знання серед населення багатьох міст України.

У **1907 році** у Києві за ініціативою громадськості було утворено **Українське наукове товариство (УНТ)**, завдання якого полягало, як зазначено в його статуті, «у розробці та популяризації українською мовою різних галузей наук». До плану роботи наукового товариства входило в тому числі»... полегшувати розповсюдження наукового знання через лекції та видання, для того уряджувати публічні засідання, систематичні курси, **наукові екскурсії**, видання і т.ін.» У § 4 статуту Товариства говорилося: «щоб досягнути зазначеної мети, Товариство має право споряджати наукові виставки, улаштовувати наукові експедиції та екскурсії».

У квітні 1920 році при музеї УНТ було засновано екскурсійне бюро. Бюро існувало не довго, але роботу проводило активно, незважаючи на тяжкі політичні та економічні умови в країні за часів громадянської війни. Протягом 1920 році відбулося 4 засідання бюро, на яких оголошувались доповіді про стан екскурсійної справи в Україні, звіти про екскурсії, обговорювались рукописи перших путівників.

У 1916 році у Києві вийшов у світ «Короткий провідник для природничих екскурсій по Києву та його околицях», що був розрахований для природничо-історичних екскурсій. У ньому подавалися відомості про ботанічні сади, Голосіївський та Хотівський ліси, зоосад, Пушкінський парк, Труханів острів, Святошин, Пущу-Водицю, Вишгород, Межигір'я, Старосілля, Боярку тощо. Автором путівника був М. В. Шарлемань.

На бюро були представлені також екскурсійна карта пам'яток природи Києва та околиць, список місцевостей України для організації екскурсій та маршрути екскурсій.

Були розроблені екскурсійні маршрути по пам'ятках історії архітектури та мистецтва м. Києва: Києво-Печерська лавра, Софіївський, Військовий собори, Андріївська та Кирилівська церкви, Видубицький монастир, Національний музей, Києво-Могилянська академія тощо. Учасниками екскурсій були студенти вузів та школярі, військові. Кількість учасників кожної екскурсії коливалась від 10 до 75 чоловік. Українське наукове товариство проіснувало до **1921 року**.

У **1909 році** у Києві групою орнітологів було засновано **Орнітологічне товариство ім. К.Ф.Кесслера**. Активними члена-

ми його стали В. М. Артоболевський та М. В. Шарлемань. Заслуговує на особливу увагу екскурсійна діяльність вченого-зоолога, одного з фундаторів Української академії наук **Миколи Васильовича Шарлеманя**.

Відомий український зоолог, діяч охорони природи і заповідної справи, краєзнавець М.В.Шарлемань народився 6 лютого 1887 році у місті Кременчук Полтавської губернії в сім'ї майстра шкіряного виробництва. Батько його, Василій Богумилович, був родом із Варшави, де ще у 18 столітті осіли його французькі нащадки. Під час Першої світової війни вчений змінив дане йому при народженні ім'я Едуард на Миколу. М.В.Шарлемань навчався на агрономічному факультеті Київського політехнічного інституту за спеціальністю «Прикладна зоологія».

Багато уваги вчений приділяв роботі у Всеукраїнській Спільноті мисливців і рибалок, Комісії краєзнавства ВУАН, юнацьких організаціях.

У 1935 році М.В.Шарлемань став кандидатом біологічних наук, у 1937 — захистив докторську дисертацію. У 20-х рр. був директором заповідника «Конча-Заспа». Вчений — автор біля 60 статей з охорони природи, декількох популярних книг, 4 фільмів про заповідник «Конча-Заспа». У 1920 р. його було обрано головою зоологічної секції ВУАН, яка займалась фауністичними дослідженнями в різних областях України, зокрема на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Поділлі, Волині та ін. Зібрані в результаті фауністичних екскурсій експонати (опудала птахів, дрібних тварин, земноводних, комах тощо) відправлялись спочатку до зоологічного кабінету, а зі створенням при ВУАН зоологічного музею — до нього. Науковим співробітником, директором і душею цього музею до початку Великої Вітчизняної війни був М.В.Шарлемань.

Під час Великої Вітчизняної війни Микола Васильович із сім'єю не став евакуюватися, залишився в окупованому німцями Києві. Це закреслило всю його подальшу наукову кар'єру. Після відновлення радянської влади вчений не зміг влаштуватися на наукову роботу, його постійно переслідували. З дня на день він чекав арешту, чого на щастя не сталося.

Не дивлячись на своє складне матеріальне становище, М.В.Шарлемань продовжує займатися питаннями охорони

природи: пропонує поновити заповідник «Конча-Заспа», вимагає відміни урядового рішення про знищення лисиць, пише листи про охорону столітніх дерев.

Микола Васильович Шарлемань — один з небагатьох українських зоологів, який вбачав у природі не тільки екологічно-наукову, але й естетичну і культурологічну цінність.

М.В. Шарлемань брав активну участь у роботі природознавчої секції Українського наукового товариства, що діяло в Києві упродовж 1907–1921 рр. Був завідувачем екскурсійного бюро при музеї товариства.

За його безпосередньою участю в Києві у 1913–1915 рр. проходили виставки з охорони пам'яток природи, де були представлені рідкісні види тварин та рослин.

М.В. Шарлемань неодноразово порушував питання про створення державних заповідників і заказників, звертав увагу на незадовільний стан існуючих /зокрема заповідник «Палявино» на Волині/. Пізніше став одним з ініціаторів створення «Асканії-Нової», оголошеної заповідником декретом Ради Народних Комісарів РРФСР від 8 лютого 1921 року.

Одним з найбільш діяльних наукових товариств на початку ХХ століття в Україні було **Київське товариство з охорони пам'яток старовини та мистецтва (1910–1919 рр.)**. Серед його членів були відомі професори М.В. Довнар-Запольський, В.В. Хвойко, М.Ф. Біляшівський та ін. В Умані знаходилась філія цього Товариства. Воно значною мірою прилучилося до розвитку екскурсійної справи в Україні. У 1912 році при Товаристві був створений Розпорядчий комітет, на який покладалися такі завдання: «Розпорядчий комітет організовує екскурсії з **науковими цілями, розвідкові, освітніанські** тощо як для членів Товариства, так і для приватних осіб, призначає в цих випадках керівників за своїм вибором». Головою комітету був **Олексій Іванович Мьордер**.

Члени Товариства вважали, що одним з найкращих засобів охорони старовини є поширення в народних і громадських колах розуміння цінності пам'яток історії та культури. Вони прагнули цією роботою залучити та зацікавити інтелігентні сили суспільства, збудити в них живий інтерес до минулого. Досягнути цього намагались за допомогою наукових екскурсій до уцілілих пам'яток. Такі поїздки, вважали вони, повинні бути зруч-

ними, а керувати ними мають особи, які добре підготовлені.

Було виділено міста в Україні, багаті на пам'ятки, цікаві як в історичному відношенні, так і в плані мальовничості місцевості: Остер і Чернігів, Чорнобиль і Коростень, Васильків і Черкаси, Полтава й Острог, Ізяслав і Клевань, Луцьк і Кременець, Путивль і Новгород-Сіверський та інші.

Наукові товариства виникали не лише в столиці Південно-Західного краю (офіційна назва Правобережної України в Російській імперії), а й в інших містах України.

Процес створення на початку ХХ ст. багатьох наукових і професійних товариств вчених, який широко охопив провінцію, сприяв зміцненню відносин між столичною, провінційною та національною наукою у великій країні, реально демократизував наукове співтовариство на принципах самоорганізації та самоврядування. Як правило, новостворені наукові товариства виконували не тільки наукову функцію. Вони ставали також провідними культурно-освітніми товариствами, де поряд з науковим дослідженням свого краю (регіону), поширювали освіту та культуру серед широких мас населення. Навіть якщо об'єднання не називалося культурно-просвітницьким, воно завжди займалося подібною діяльністю. Одним із таких об'єднань було і **Миколаївське товариство аматорів природи (МТАмП)**. Воно проіснувало недовго: з **1908 до 1917 року**. Однак, відіграло особливу роль в об'єднанні того тонкого прошарку інтелігенції, яка прагнула нести культурно-просвітницькі ідеї в народні маси.

Загалом же найважливішим напрямом просвітницької діяльності Товариства було поширення як теоретичних, так і практичних знань із природознавства. Для цього застосовувались різноманітні форми, насамперед екскурсії на природу та в музеї, доповіді з природознавства на загальних зборах членів Товариства.

Екскурсії як метод дослідження застосовувалися в МТАмП уже з першого року його діяльності. Так, ранньою весною, відколи припинялися засідання секцій Товариства, починалися екскурсії, метою яких було вивчення Миколаєва в природничо-історичному відношенні та збір матеріалу, необхідного для практичних занять і для майбутнього музею Товариства. Успіхові деяких екскурсій суттєво сприяли власники маєтків: Бурбе, Гуле,

Богомолів, Фальц-Фейн. Усі вони люб'язно йшли назустріч Товариству і влаштовували привітний прийом екскурсантам.

Організація екскурсій була такою. В екскурсіях, не пов'язаних з витратами, безоплатно брали участь члени Товариства, учні середніх і нижчих навчальних закладів. Сторонні ж платили в касу Товариства. Під час інших екскурсій витрати ділилися на всіх учасників. У середньому чисельність учасників у кожній екскурсії досягала 50 осіб (найбільше 84, найменше — 30). Упродовж 1908 року було проведено 26 екскурсій.

Після екскурсій влаштовувалися практичні роботи з ботаніки, ентомології. Вивчалися та класифікувалися матеріали, зібрані під час екскурсій. Згодом вони стали основою для майбутнього музею Товариства.

З 1-го вересня екскурсії припинялися й починалися засідання секцій — по одному в кожні два тижні. Набутий досвід утверджувався і пізніше, особливо в 1913-1915 рр., що позначалися високим культурно-освітнім піднесенням, пошуками різноманітних форм і методів організації наукових досліджень. Екскурсійний метод давав можливість членам МТАМП досліджувати природні й історичні явища в окремих районах Півдня України, сконцентрувати набуті знання внаслідок поглибленого вивчення об'єктів із різних галузей науки, постійно розширювати діапазон пошукової роботи. Левову долю в екскурсії займали проблеми охорони довкілля. Власне це призвело до створення в наступні роки Комісії з охорони пам'яток природи та старовини, основними завданнями якої були: дослідження флори та фауни Півдня України, охорона реліктових рослин, цілинних степових ділянок (наприклад, Асканії-Нової в Херсонській губернії). Згодом започаткували свою діяльність інші секції Товариства — шкільного природознавства, лекційна, фотографічна. Вони теж активно здійснювали екскурсії в довкілля. А ботанічна секція, поряд з екскурсіями, займалася питанням створення Ботанічного саду в Миколаєві. Надзвичайно багато для розбудови екскурсійної роботи в Товаристві зробив **Олександр Алоїсович Яната (1888—1938)**. Його зусиллями було організовано цикл ботанічних екскурсій не тільки околицями Миколаєва, а й по всьому Півдні України.

Науково-екскурсійні дослідження Товариства сприяли організації виставок, музеїв, до яких шляхом проведення екскурсій залучалися широкі верстви населення, зокрема учнівсь-

ка молодь і робітники. Звичайно, ознайомлення з цікавими експонатами викликало бажання ще глибше пізнавати історію свого краю, безпосередньо на місцях вивчати пам'ятки історії та культури. Без сумніву, в дореволюційній Миколаївщині екскурсійно-виставково-музейна робота набувала все більшого розповсюдження та закладала підвалини для розвитку туристсько-екскурсійної діяльності як соціального явища.

Науковці МТАмП широко впроваджували екскурсійний метод із метою вивчення проблем історії України, краєзнавства, природознавства, рідної мови, охорони пам'яток. Це значною мірою сприяло розбудові української культури, формуванню національної свідомості народу, що було надзвичайно важливо в умовах невпинного зростання національно-визвольного руху в Україні.

Таким чином, у другій половині XIX — на початку XX ст. вищезазначені наукові товариства в Україні відіграли помітну роль у розвитку екскурсійної справи. Вони організували наукові екскурсії як з метою наукових досліджень, так і з метою популяризації наукових знань, поширення просвітництва серед населення, що в цілому сприяло піднесенню культури.

Наукова екскурсія як особливий вид екскурсійної діяльності мала свою специфіку. Розрахована, насамперед, на фахівців окремої галузі, вона разом з тим залучала до участі в ній всіх бажаних здобути необхідні наукові знання і розширити свій світогляд, піднести рівень кваліфікації.

І хоча наукові екскурсії, враховуючи їх специфіку, не набули значного поширення, та все ж вони заклали ґрунтовні підвалини для подальшого розвитку екскурсійної діяльності в Україні, стали важливим компонентом культурного життя населення.

1.3. Перше бюро подорожей та екскурсій

Наприкінці XIX — на початку XX століття Крим перетворюється на відомий екскурсійний центр. Значною мірою цьому сприяла діяльність **Кримсько-Кавказького гірського клубу (1890-1917рр.)** та його відділень. Головним завданням відділень клубу була організація екскурсій.

Особлива роль у діяльності Кримсько-Кавказького гірського клубу належала **Ялтинському відділенню**. Тривалий час його очолював великий ентузіаст екскурсійної справи лікар **Володимир Миколайович Дмитрієв**. Відділення не відрізнялося численністю, налічувало 50-80 чоловік, і тільки 1913 року число його членів досягло рекордної цифри — 104. Однак саме це відділення зайнялося широкою екскурсійною діяльністю, організацією численних туристських поїздок до Криму, екскурсій у Кримські гори, по найбільш цікавих місцях кримського узбережжя.

Ялтинським відділенням разом із Товариством сприяння благоустрою курорту Ялта було створено декілька стежок для полегшення пішохідних екскурсій у гори. Першою у 1899 році з'явилася Штангеевська стежка, що від водоспаду Учан-Су вела до хребта Яйли через найбільш мальовничі ділянки східного схилу Яйли. Вона мала довжину більше 8,5 км і призначалася для екскурсантів будь-якої фізичної підготовленості, тому що була настільки пологою, що навіть люди, що не звикли до гірських прогулянок, вільно піднімалися нею.

По всій стежці були знаки і написи на каменях, що вказували пройдену відстань і подальший напрямок руху.

Ця перша туристська стежка в Росії стала праобразом сьогоднішніх туристських стежок, що є одним із діючих засобів регулювання взаємовідносин між туристами і природою.

Слідом за Штангеевською з'явилася Боткінська стежка, створена на гроші, пожертвовані шанувальниками професора Сергія Петровича Боткіна. Ця зручна і цікава для прогулянок туристів стежка вела до водоспаду Яузлар, округи якого відрізнялися густими мальовничими сосновими лісами. Вздовж усього шляху Боткінської стежки були встановлені покажчики руху й ослони для відпочинку.

Декілька пізніше з'явилися ще дві стежки, що ведуть у гори, — Хрестова і Дмитрієвська, названа на честь першого голови Ялтинського відділення В.М. Дмитрієва.

Екскурсійний сезон Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу був досить тривалим. Зазвичай він починався в квітні і закінчувався в жовтні, але в окремі роки за сприятливих погодних умов його часові межі могли розширюватися. Так, у 1912 році перша екскурсія відбулася 25 лютого.

Це найбільш ранній термін початку екскурсійного періоду. Найпізнішою датою закінчення екскурсійного періоду було 30 листопада 1909 року. Цього ж року екскурсійний період був найбільш тривалим — 252 дні.

Серед членів Ялтинського відділення особливу турботу про організацію екскурсій виявляв лікар Ф.Д. Вебер, який був одним з найактивніших членів відділення. У 1898 році він став директором екскурсій, в обов'язки якого входили розробка нових екскурсійних маршрутів, укладання контрактів із постачальниками коней і екіпажних майстрів, пошук місць для проживання екскурсантів, турбота про здешевлення екскурсій для учнів і багато чого іншого. У звіті Кримського гірського клубу за 1897 рік зазначалося, що «екскурсії Ялтинського відділення, завдяки енергії й вмінню голови відділення В.М. Дмитрієва і членів правління Ф.Д. Вебера та інших, організовані в цілу систему».

Із року в рік екскурсійна діяльність Ялтинського відділення набирала сили. Почавши з організації екскурсій для декількох десятків своїх членів, вже в 1896 році воно провело 181 екскурсію для 1491 чоловік, а в 1912 році число екскурсій досягло 645, а їх учасників — 15 229 чоловік. Усього за час свого існування воно обслужило понад 120 000 чоловік.

Екскурсії Ялтинського відділення відрізнялися великою різноманітністю маршрутів. Основу їх складали одноденні екскурсії в околицях Ялти.

Найпривабливішим у всі роки залишався маршрут на гору Ай-Петрі, звідки відкривається чудовий вид на навколишні гори, Ялту і Чорне море. Екскурсії здебільшого проводилися у кінних екіпажах. До 1913 року Ялтинське відділення мало 16 екіпажів коней. Пішохідні екскурсії користувалися значно меншою популярністю, число учасників у них коливалося з року в рік, але ніколи не перевищувало 150 чоловік.

Так, у 1899 році відбулося всього сім піших екскурсій, у яких брали участь 33 особи.

Широка популяризація екскурсій, яку проводили, розсилаючи плакати і брошури з їхнім описом до навчальних закладів, різних установ Москви, Петербурга та інших великих міст Росії, публікуючи рекламні повідомлення про екскурсії в ялтинській газеті, щотижня вивішуючи оголошення з розкладом екскурсій

у готелях, пансіонатах, купальнях, водолікарнях Ялти, принесли свої плоди. Екскурсіями Ялтинського відділення стали користуватися відвідувачі з різних місць, починаючи із західного коридору європейської Росії до віддалених сибірських околиць, від Архангельська до Батумі. Найбільший контингент екскурсантів збирався з Москви і Санкт-Петербурга. Як учні всіх фахів, викладачі вищих, середніх і народних навчальних закладів, так і їх учні складали головні групи екскурсантів; за ними йшли лікарі і лікарський персонал, чиновники всіх міністерств, військові; значно меншим було число комерсантів, ремісників та інших промисловців.

Всі відділення Кримсько-Кавказського гірського клубу особливе піклування виявляли про учнівські екскурсії. Вже на третьому році існування клубу в «Записках» були оприлюднені «Підстави для організації учнівських екскурсій у Крим...», у першому параграфі яких підкреслювалося значення екскурсій для молоді: «Розвиваючи в молоді цікавість розуму і допитливість, вони водночас мають і гігієнічне значення, надаючи юнакам можливість провести більш-менш тривалий час на чистому повітрі в гірських місцевостях, що разом із ходінням по горах повинно сприяти фізичному розвитку і зміцненню організму».

У 1892 році були проведені перші учнівські екскурсії до Криму. Правління Кримського гірського клубу в Одесі організувало екскурсію для двадцяти учнів одеських реальних училищ, а Ялтинське відділення — екскурсію для вихованців і вихованок ялтинських чоловічої і жіночої прогімназій. Надалі учнівські екскурсії посіли значне місце в роботі Ялтинського відділення. Десятки навчальних закладів Росії «екскурсували» до Криму при його сприянні. За клопотанням правління відділення для учасників учнівських екскурсій надавалося або безоплатне помешкання для проживання в ялтинських школах, або вкрай дешево в деяких готелях. Екіпажі виділялися їм за особливо низькою ціною, що навіть не відшкодовувала витрат клубу.

У деякі місяці Ялта буквально наводнювалася учнями, що цілими навчальними закладами на чолі з викладачами в кількості нерідко 100–150 чоловік і їхали, і йшли пішки до Ялти. Для всієї цієї армії туристів Ялтинське відділення знаходило місця для нічлігу, організовувало перевезення багажу, клопо-

талоя перед членами міської управи про безоплатні відвідування міського саду і робило ще масу всіяких послуг.

Слід зауважити, що за цю роботу адміністрація Ялтинського відділення не одержувала жодної матеріальної винагороди. Правління клубу, як писали в «Записках», було цілком задоволено «тими численними утішними відгуками, що давала вдячна молодь, оцінюючи вищезгадані послуги».

За сприяння Ялтинського відділення тривалі екскурсії до Криму здійснили учні варшавської 3-ї жіночої гімназії, нижньогородського реального училища, старосельської залізничної школи, ростовської чоловічої гімназії, кишинівської духовної семінарії, московського єпархіального училища, петербурзького комерційного училища, муромського реального училища. Десяткам тисяч молодих громадян з малих і великих міст Росії допомогло Ялтинське відділення Кримсько-Кавказського гірського клубу познайомитися з чудовою природою Криму.

Як бачимо, Ялтинське відділення Кримсько-Кавказського гірського клубу — одна з перших вітчизняних екскурсійних установ, що мала доволі чіткі обов'язки з організації екскурсій. Саме його можна вважати прототипом сучасних екскурсійних бюро.

1.4. Екскурсійна діяльність у період Української революції (1917–1920 рр.)

Починаючи від Лютневої революції 1917 року і до кінця листопада 1920 року Україна пережила кілька змін влади. Проте, і в роки Української Народної Республіки, Гетьманату, Директорії процес розвитку освіти, культури, екскурсійної діяльності не припинився.

У циркулярі від 2 листопада 1917 року за підписом генерального секретаря народної освіти, а з січня 1918 року першого міністра народної освіти УНР Івана Стешенка, було викладено звернення до директорів різних типів шкіл. У ньому зазначалось, що умови нового політичного життя в Україні ставлять перед учителями нові завдання в новій школі, що повинна виховувати молодь у дусі загальних демократичних принципів і національних ідеалів. При цьому поряд з тим, що певна роль

відводилася літературі, театру, музиці, наголошувалося на необхідності організації подорожей у ті місця, де відбувалися визначні події нашої історії. Пропонувалося включити подорожі у річний навчальний розклад як корисний методичний засіб під час вивчення історії та географії України, що, безумовно, сприятиме національному вихованню підрастаючого покоління.

У циркулярі від 16 листопада 1917 року, генеральний секретар народної освіти знову звертається до директорів шкіл усіх відомств та інспекторів вищих шкіл, ставить завдання перед педагогічними радами — вирішувати питання національного виховання у школах, підкреслюючи, що весною та влітку слід організовувати подорожі-екскурсії, де бучні на власні очі змогли побачити видатні пам'ятки нашої славної минувшини. Саме подорожі повинні виховувати здорове національне почуття, сприяти вивченню рідної історії та мистецтва.

Слід відмітити винятково важливу роль української інтелігенції, яка дбала про національне виховання та пізнання історії Української держави у справі розвитку української культури. Зусилля передових педагогів тих часів були спрямовані на більш поглиблене вивчення історії природних багатств, національної культури. Серед цих людей передусім слід назвати **Софію Федорівну Русову**, яка у 1918 року була призначена директором **Департаменту позашкільної освіти Міністерства народної освіти УНР**, де було створено екскурсійний відділ. С. Русова була членом Центральної Ради, видатним педагогом і діячем культури.

Це ім'я, забуте в радянські роки, повернулося сьогодні до нас щирим пошануванням за непересічний внесок С. Русової у створення української національної системи виховання і освіти, виданням низки її педагогічних праць. С. Русова була добре обізнана з новими течіями західноєвропейської педагогіки, з творами Я. Коменського, Дж. Локка, Й. Песталоцці, Г. Спенсера, П. Лесгафта, багатьох інших представників передової педагогічної думки. Її власні праці про навчання і виховання були співзвучні з роздумами на ці теми Івана Франка, Лесі Українки, Бориса Грінченка, Івана Глібова, інших видатних діячів української культури. Це свідчить про глибоку ідейно-теоретичну обґрунтованість діяльності екскурсійного відділу і Департаменту позашкільної освіти, які С. Русова очолювала в Міністерстві народної освіти УНР.

У її педагогічній спадщині знаходимо істотні аспекти, пов'язані зі становленням і розвитком в Україні екскурсійної справи. У статті „Націоналізація школи», надрукованій у першому номері журналу „Вільна українська школа», що почав виходити з 1917 року, С. Русова розглядає здійснення процесу націоналізації освіти як через впровадження рідної мови викладання, зміну програм, вивчення українознавчих дисциплін, так і через відповідне методичне забезпечення навчально-виховного процесу. При цьому вона особливо виділяє метод екскурсійний.

Таке навчання, за переконанням С. Русової, найкраще проводити не за тими або іншими підручниками, а шляхом організації екскурсій з учнями як ближніми, так і більш далекими; до тієї або іншої місцевості, цікавої чи з географічної, чи з історичної точки зору. Далі в статті подається перелік можливих екскурсійних маршрутів, освоєння яких мало сприяти формуванню у молоді патріотичних почуттів.

Департамент позашкільної освіти Міністерства народної освіти УНР і його екскурсійний відділ приділяли постійну увагу забезпеченню навчально-виховного впливу через засоби унаочненого пізнання рідного краю, розширення спектру екскурсій. Вони, згідно з рекомендаціями відділу, мали бути історичними, природознавчими, економічними, естетичними, етнографічними тощо.

Відділ працював над тим, щоб екскурсійною діяльністю була охоплена вся територія України, щоб забезпечувалося фінансування цієї справи. Передбачалося, що екскурсії мають влаштовуватися для різних соціальних верств населення, різних вікових категорій:

- для дітей початкових класів;
- для учнів середніх шкіл;
- для робітників;
- для гостей-іноземців.

Разом із С. Русовою у Департаменті позашкільної освіти вирішенням питань розвитку екскурсійної справи займалися відомі українські діячі: **М. С. Шугаєвський** — помічник С. Русової по Департаменту, **Є. Ю. Перфецький** — автор історіографічного нариса про Закарпаття, в еміграції викладав у Братиславському університеті. Відомий український природо-

знавець, професор Київського університету, директор зоологічного музею **В. М. Артоболевський**, який вважав, що екскурсійною діяльністю повинні займатися фахівці, а не випадкові люди. Він надавав першочергового значення підготовці екскурсів, вирішенню організаційних питань, від яких, насамперед, залежить успіх кожної екскурсії. Перелік імен можна було б продовжити.

Екскурсійний відділ наполягав на тому, що слід приділити найголовнішу увагу розвитку екскурсійної справи по всій території України, встановити тісний контакт з освітянськими установами, забезпечити екскурсійну справу коштами. Працівники відділу вбачали головним засобом національного виховання українознавство, що буде здобуватися шляхом екскурсійним, шляхом безпосереднього ознайомлення людей з предметом нашого національного добра.

На засіданнях екскурсійного відділу розглядалися питання організації екскурсійних маршрутів. Учасники засідань визначили, що екскурсії мають бути історичними, природознавчими, економічними, естетичними, етнографічними та іншого тематичного спрямування.

Екскурсійний відділ мав постійний контакт із місцевими організаціями екскурсійної справи, особливо з Українським товариством «Просвіта». У своїх численних листах «Просвіта» неодноразово зверталася за допомогою до Міністерства народної освіти УНР з проханням улаштувати подорожі на могилу Тараса Шевченка у Каневі та до Кам'янки; 16 квітня 1918 року Худяківська «Просвіта» та Худяківська учительська спілка на Київщині звернулися з проханням організувати подорож учнів і селян до Києва. Такі самі листи надходили з різних міст України. Але в них було не тільки прохання на дозвіл екскурсії, але й на пільговий проїзд, надання помешкання для екскурсантів, де вони могли б зупинитися на час екскурсії. Департамент позашкільної освіти Міністерства народної освіти УНР намагався вирішувати ці питання з відповідними галузевими міністерствами чи іншими установами.

Значну роль у розвитку екскурсійної діяльності в Україні відіграли дві секції, що утворилися при екскурсійному відділі Департаменту позашкільної освіти Міністерства народної освіти УНР — це секції **історична та природнича**, до складу яких входили відомі діячі науки і культури Української Народної

Республіки: міністр освіти В. К. Прокопович, міністр шляхів М. Ф. Левицький, міністр закордонних справ Д. І. Дорошенко; краєзнавці, мистецтвознавці та природознавці.

Департамент позашкільної освіти Міністерства народної освіти УНР розробив спеціальну анкету і в грудні 1919 року надіслав її повітовим народним управам, щоб з'ясувати наявність в Україні місцевостей цікавих із боку природознавства та географії. Маючи на увазі виключне значення раціональної постановки екскурсійної справи в Україні, Департамент позашкільної освіти звернувся з пропозицією до наукових товариств та педагогічних шкільних рад щодо створення окремих комісій з осіб, які цікавляться справою екскурсій і могли б організувати їх у себе в районі чи місті. Ці відомості Департамент хотів використати для написання підручників з організації природничих і географічних екскурсій по Україні, маючи на меті розвиток у молоді (шляхом ознайомлення з місцевою природою, з продуктивними силами України тощо) здорового національного почуття.

У газеті «Нова Рада» друкувались відомості про організацію та проведення екскурсій по Києву, до Голосієва, Феофанії та Боярки силами культурно-просвітницької комісії при державному українському університеті.

І хоча в Києві екскурсійна справа ще не набула такого розвитку, як у Петербурзі та Москві, члени культурно-просвітницької комісії вважали, що кияни більш зацікавлені екскурсіями, якщо вони будуть організовані як слід.

В Українській Народній республіці екскурсійною діяльністю займалися й профспілки окремих підприємств. Так культурно-просвітницька комісія профспілки машиністів і деревообробників м. Олександрівська (Запоріжжя) ставила собі за мету сприяти культурному розвитку своїх членів. Для досягнення цієї мети спілка відповідно свого статуту накреслила такі завдання: відкриття робочих клубів, бібліотек, читалень; організація публічних лекцій та екскурсій. За період з 1 жовтня 1917 року до 30 квітня 1918 року було організовано екскурсії до Катеринослава (Дніпропетровськ) для робітників, які навчалися на технічних курсах, зокрема екскурсія на колишні Брянські заводи, де робітники познайомилися з виробництвом, побували на Трубопрокатному заводі, де змогли свої теоретичні знання підкріпити практич-

ним досвідом. Проте екскурсійна справа в діяльності профспілок ще не набула масового характеру. Це сталося лише за радянських часів.

1.5. Підготовка кадрів екскурсоводів у дорадянський період

На початку ХХ ст., коли екскурсії набули значного поширення у сфері науки, освіти, просвітництва, починається теоретична розробка питань методики проведення екскурсій.

Так, у 1910 році побачила світ перша книга за редакцією Б.Є. Райкова і Г.Н. Боча «Шкільні екскурсії, їхнє значення та організація», у якій вперше було чітко сформульовано основні принципи шкільної екскурсійної методики. Питання методики та організації екскурсій обговорювалися на педагогічних з'їздах і нарадах, знаходили відображення у часописах «Екскурсивний вісник» (Москва), «Шкільні екскурсії та шкільний музей» (Одеса), «Російський екскурсант» (Ярославль), які відіграли значну роль у подальшому розвитку теорії та практики екскурсійної справи.

Виникнення вітчизняної теорії та методики екскурсійної діяльності також відбувається у зазначений період. Питання підготовки фахівців екскурсійної справи в Україні привертати увагу передової інтелігенції, насамперед провідних вчених і освітян. Так, **у 1915 році у Києві вперше було організовано курси для підготовки керівників природничих екскурсій для дітей.** Організатором цих курсів був видатний український зоолог, зоогеограф, популяризатор біологічних знань, громадський діяч **Володимир Михайлович Артоболевський.**

У 1909 році В.М. Артоболевський із групою зоологів заснував «Орнітологічне товариство ім. К. Ф. Кесслера», головою якого був 10 років, упродовж усього часу його діяльності. У 1913 р. організував у Києві виставку «Охорона природи». А в 1915 році був організатором вищезазначених курсів. У цей же час (1915 – 1916 рр.) вийшли друком його праці: «Екскурсії в зоологічний музей університету», «Екскурсії в природу як фактор середньошкільного виховання і освіти». За його редакцією вийшла праця: «Курси з підготовки керівників екскурсій дітей в при-

роду».

Думка про влаштування у Києві таких курсів виникла ще під час функціонування виставки «Охорона природи», яку відвідало понад 17 тис. киян і гостей міста. До того ж, імпульсом стали події, пов'язані з початком Першої світової війни. Турбота про дітей, що залишилися без батьківського нагляду, тяжкий психологічний стан населення нашкодували членів Орнітологічного товариства вирішити питання обов'язкової організації екскурсій у природу насамперед для дітей. А їх на період канікул у Києві залишалось понад 20 тис.

Всі ці обставини сприяли якнайшвидшому відкриттю курсів. Спочатку було створено організаційне бюро, до складу якого увійшли В. М. Артоболевський, Б. А. Домбровський, М. В. Шарлемань. Було складено навчальний план, що передбачав проведення лекцій та екскурсій, запрошено відомих вчених.

Місцеві газети «Киевлянин» і «Киевская мысль» надрукували оголошення про відкриття курсів. Цікаво те, що платню за оголошення, завдяки важливості поставленого перед курсами завдання, було значно знижено порівняно з існуючими розцінками, а в «Киевлянині» перші оголошення надруковано навіть безоплатно.

Міська управа відрядила на курси 50 міських учителів і заплатила за них 500 крб. Загалом на курси було зараховано 386 осіб, переважно вчителів. Також тут були студенти, слухачі вищих навчальних закладів, священики, інженери, техніки тощо.

Слухачами курсів були переважно жінки, вони складали 70% всієї аудиторії, що відзначалася молодим віком – 24-26 років. А за освітянським цензом переважали особи з середньою освітою (ті, хто закінчили гімназії, інститут шляхетних дівчат, комерційні училища), а також ті, хто закінчили або навчались у вищій школі.

Курси працювали з 28 квітня до 15 травня 1915 року. Для читання лекцій було запрошено відомих вчених-викладачів: проф. П. А. Тутковського, В. М. Артоболевського, проф. М. Ф. Кащенко.

Окрім лекцій, було проведено екскурсії: ботанічні – до Голосіївського лісу та Пущі-Водиці; зоологічні – до Пущі-Водиці, у Дарницю, до зоосаду, до зоологічного музею університету св. Володимира; для вивчення геологічного минулого Киє-

ва та його околиць — до яруг поблизу Кирилівської лікарні.

На прохання Орнітологічного товариства, підтримане міською управою, правління міської залізниці надало безоплатно окремі вагони для користування курсистами під час проведення позаміських екскурсій.

Проведене анкетування серед слухачів курсів після їх закінчення показало своєчасність і корисність цієї справи. 60% опитаних дали позитивну відповідь на запитання щодо проведення ними екскурсій з дітьми. Цікавими були й пропозиції учасників, що торкалися збільшення тривалості таких курсів, більш детального підбору слухачів, проведення показових екскурсій з дітьми, надання можливості бажаючим слухачам особисто вести екскурсію з дітьми під загальним наглядом керівника.

Також було висловлено побажання про створення постійного екскурсійного бюро або особливого екскурсійного товариства, в роботі якого можна було б взяти участь, бути членом цього товариства.

В. М. Артоболовський у своєму звіті про роботу курсів зробив висновки щодо необхідності проведення окремих лекцій з екскурсійної методики взагалі та методики природничих екскурсій для дітей зокрема, необхідності організації природничих екскурсій для всіх бажаючих.

Діяльність курсів привернула увагу громадськості. Досить сказати, що при закритті курсів, що відбулося 15 травня 1915 року, у залі Педагогічного музею присутніх було 600 осіб. Окрім звичайних слухачів, там були й гості — 100 вчителів-галичан.

Діяльність перших у Києві курсів для підготовки керівників екскурсій стала поштовхом для організації подібного і в інших містах. Так, Кримсько-Кавказьким гірським клубом у 1916 р. в Одесі було організовано та проведено короткотермінові курси для ознайомлення з місцевою природою.

Спершу передбачалося обмежитися підготовкою керівників екскурсіями околицями Одеси. Весь навчальний матеріал розраховувався на 12 днів і передбачав теоретичну та практичну частини. Курси тривали з 26 травня до 8 червня 1916 року.

З популярними лекціями на природничі теми виступили відомі одеські вчені: проф. Г. І. Танфільєв, О. М. Попова, А. Р. Прендель.

Окрім лекцій, було проведено екскурсії: до магнітно-метео-

рологічної обсерваторії, геологічні екскурсії на Куяльницький та Хаджибейський лимани, на Малий Фонтан для ознайомлення з флорою степів, зоологічні екскурсії, ботанічна екскурсія. Слухачі курсів побували на екскурсіях на солончаках Куяльницького лиману, на міському утилізаційному заводі та ін.

У роботі курсів взяли участь 52 особи, з них 15 — члени клубу. 27 осіб мали середню та 25 осіб — вищу освіту. За віком курсисти були від 17 до 52 років. Місцевих курсистів було 40 осіб, іногородніх — 12 осіб. Курси мали надзвичайний успіх.

Організація курсів для влаштування екскурсій продовжувалась і після революції.

Вже на початку 1918 року. Міністерство народної освіти УНР поставило питання про організацію короткотермінових педагогічних курсів для вчителів початкових училищ. Такі курси були відкриті влітку 1918 р. у Глухові, до програми яких було введено обов'язкові екскурсійні та практичні заняття з природознавства.

У квітні 1918 року екскурсійний відділ Департаменту позашкільної освіти Міністерства народної освіти УНР запропонував відкрити спеціальні курси для підготовки екскурсоводів, залучаючи до цього вчителів, студентів, навіть були названі прізвища тих, хто міг би викладати на цих курсах і принести користь у підготовці екскурсоводів.

Навесні 1918 року Ботанічний гурток Українського Народного Київського університету під керівництвом студ. Л. Бачинського організував курси з природознавства. У роботі курсів взяли участь проф. П.А. Тутковський, М.В. Шарлемань, О.А. Яната та ін. Під час проведення курсів було організовано кілька екскурсій геологічного, а найбільше біологічного змісту. У цьому ж році Київським студентським гуртком дослідників природи також було організовано курси з метою ознайомлення громадськості з київською природою. Слухачів курсів було понад 100.

Крім лекцій, відбулися екскурсії до цікавих з науково-природничого боку місць: Межигір'я, Голосієва, Пущі-Водиці, Зоологічного саду та музею, Ботанічного саду та ін.

Для підготовки керівників історичних екскурсій по Україні в липні 1918 року при Київському українському університеті було відкрито спеціальні курси, де викладали відомі фахівці-

вчені: проф. В.К. Прокопович, М.Ф. Біляшівський та ін.

Таким чином, виникнення вітчизняної теорії та методики екскурсійної справи завдячує видатним вченим і громадським діячам кінця XIX – поч. XX ст. Саме їм належить заслуга в організації серії курсів з екскурсійної справи в роки воєнних лихоліть і буремних революційних потрясінь.

Висновки

- Екскурсійна діяльність зароджується в Україні у другій половині XIX ст.
- Процес становлення і розвитку вітчизняної екскурсійної діяльності був зумовлений піднесенням національно-культурного відродження українського народу, розвитком освіти і наукових знань.
- Спеціальних державних установ, що здійснювали керівництво екскурсійною справою, не існувало. Ініціатива в організації екскурсій належала українській інтелігенції: провідним освітянам та науковцям.
- Розвиток вітчизняної екскурсійної діяльності пов'язаний з іменами провідних українських діячів: В.І. Петра, В.М. Артоболевського, М.В. Шарлеманя, С.Ф. Русової та інш.
- Організацією екскурсій займалися і перші туристські організації. Прототипом сучасного бюро подорожей та екскурсій можна вважати Ялтинське відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу (1890-1917рр.).
- Виникнення вітчизняної теорії та методики екскурсійної діяльності припадає на другу половину XIX – на початок XX ст.
- Для вирішення проблеми підготовки кадрів екскурсводів завдяки зусиллям громадськості створювались короткотермінові курси підготовки фахівців.
- У другій половині XIX – на початку XX ст. екскурсійна діяльність набула значного поширення в Україні, проте ще не мала масового характеру.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття «екскурсія».
2. Схарактеризуйте передумови зародження екскурсійної

діяльності в Україні.

3. Які види екскурсій були найбільш поширеними у навчальних закладах?

4. Назвіть наукові товариства, що у своїй діяльності надавали значної ваги екскурсійному методу.

5. Розкажіть про розвиток екскурсійної діяльності за часів УНР, Гетьманату і Директорії.

6. Яким чином вирішувалося питання підготовки екскурсіводів на початку XX ст.?

Розділ 2

Екскурсійна діяльність в Україні в 20–30-х роках XX століття

2.1. Створення та розвиток системи екскурсійних закладів

Становлення системи екскурсійних закладів в Україні в 20–30-х роках XX ст. відбувалося у складний період. На початку 20-х років уряд спрямував свої зусилля на створення розгалуженої мережі централізованого управління та контролю в різних галузях народного господарства. Одержавлення та централізація позначилися і на закладанні організаційно-правових та господарсько-фінансових основ системи екскурсійних закладів. Реформаторські нововведення відчутно вплинули на розвиток екскурсійної справи як у політичному, так і в організаційному плані. Екскурсійна робота визначалася однією з основних у мережі політичної освіти та вихованні трудящих мас і займала важливе місце в культурному будівництві країни. Утвердження її на державному рівні вимагало впровадження централізованого керівництва екскурсійними установами з метою їх організаційного та фінансового зміцнення. Отже, виникла об'єктивна потреба їх об'єднання в єдиному культурно-господарському комплексі. Щоб система могла нормально функціонувати, потрібно було закріпити її основну ланку, тобто створити мережу екскурсійних пунктів, екскурсійних баз,

екскурсійних станцій, екскурсійних бюро. Вони повинні були забезпечувати екскурсійно-організаційне обслуговування туристів та екскурсантів, надавати послуги проживання і харчування; випускати методичну літературу, організовувати прокат туристського і екскурсійного спорядження, готувати керівників екскурсій, створювати цікаві екскурсійні маршрути тощо.

Процес створення екскурсійної системи відбувався поетапно, із впровадженням різних форм керівництва та підпорядкуванням вищим органам управління. Практично в 20–30-ті роки екскурсійною роботою організаційно керували такі структури: Екскурсійно-виставочно-музейний відділ Народного Комісаріату освіти УСРР (ЕВМ, 1919 — 1928рр.), Українське мішане пайове екскурсійне товариство (УМПЕТ, Українське Екскурсійне Товариство, 1928 — 1930 рр.), Всеукраїнське товариство пролетарського туризму і екскурсій (Укртуре, 1930–1936 рр.). Загальне керівництво екскурсійною справою здійснював Народний Комісаріат освіти (НКО) УСРР.

Більшовики прагнули виконати завдання широкої програми культурної революції швидкодіючими методами, адже їм потрібно було створювати свій новий управлінський апарат, готувати нові кадри для народного господарства. Тому на одне з перших місць вийшли питання освіти та самоосвіти робітників і селян, а вирішити їх у найкоротший термін можна було лише шляхом запровадження позашкільної освіти. У листопаді 1917 року в Народному Комісаріаті освіти Росії створюється позашкільний відділ. Такий відділ було організовано і в НКО УСРР. У губернських відділах освіти почали працювати відповідні підвідділи. Вони на місцях через мережу позашкільних установ, а саме: через пункти лікнепу, курси, народні університети тощо, надавали можливість отримати початковий ступінь освіти з подальшим продовженням навчання в середніх спеціальних навчальних закладах та робітфаках. Чільне місце в позашкільній освіті займав екскурсійний метод як найбільш доступний, виразний і зрозумілий, такий, що надавав можливість легко засвоювати потрібний для вивчення матеріал. Навчальний матеріал подавався через комплекс екскурсій шляхом наочного показу і сприйняття навколишнього світу.

Широке застосування навчальних і позашкільних освітніх екскурсій сприяло розповсюдженню нових форм екскурсійної

роботи і створенню системи спеціальних структур, які повинні були здійснювати керівництво туристсько-екскурсійною діяльністю в Україні та безпосередньо займатися її організацією. **17 квітня 1919 року** в позашкільному відділі НКО УСРР розпочала свою роботу **Комісія з музейно-виставочної і екскурсійної справи**, створення якої вирішувало давно назріле питання організації музеїв, виставок, екскурсій, таких необхідних для позашкільної освіти. З'явилася також можливість на базі цієї комісії відкрити центр для об'єднання і координування всієї екскурсійної справи в Україні і розгорнути її на державному рівні. У багатьох губернських відділах освіти почали діяти музейно-виставочно-екскурсійні секції. Наприклад, секція Одеської губнаросвіти відразу організувала екскурсійне бюро і вже на червень 1919 року запланувала проведення тридцяти екскурсій.

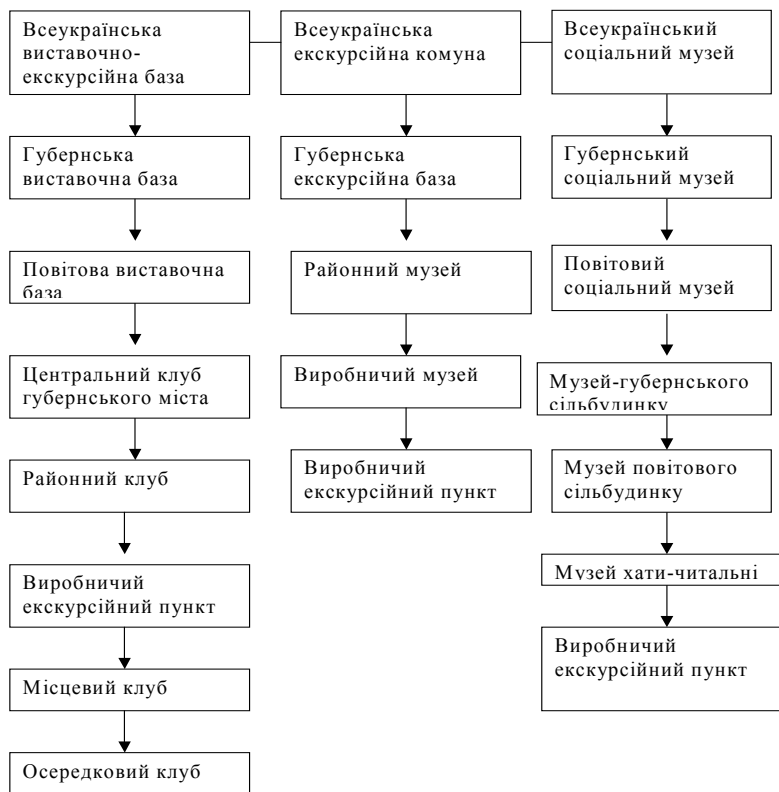
Із 1920 року, після реорганізації позашкільного відділу НКО, екскурсійна діяльність почала підпорядковуватися Головному Політосвітньому Комітету республіки, зокрема **Екскурсійно-виставочно-музейному відділу (ЕВМ)**. Політосвітній Комітет, передусім, спрямував свою роботу на організацію єдиної мережі політустанов УСРР. Рішення про її створення було затверджено на пропагандистській нараді політичних установ у 1922 році під головуванням Народного Комісара освіти Г.Ф. Гринька.

Подальша діяльність політустанов в єдиній централізованій структурі мала суттєвий вплив на зміцнення і розвиток системи екскурсійних закладів. Екскурсійно-виставочно-музейний відділ розробив цілу низку положень, таких як: «Положення про єдину мережу екскурсійно-виставочно-музейних установ», «Положення про екскурсійно-виставочно-музейні установи, пов'язані з місцевим заводським клубом при великому будівництві», «Положення про екскурсійно-виставочно-музейні установи, пов'язані з районним, волосним клубом, клубами КСМУ, Червоної Армії й національних меншостей», «Положення про екскурсійно-виставочно-музейні установи, пов'язані з центральними клубами повітових міст». Відповідно до цих Положень відбувалося формування системи екскурсійних закладів у адміністративних районах: селах, містах, повітах, губерніях і округах. Головне завдання системи полягало в «проведенні роботи у Всеукраїнському масштабі». Розроблені Положення відіграли значну роль для розвитку екскурсійної спра-

ви до прийняття у 1922 році Кодексу законів про народну освіту, у другому розділі якого окремо виділялося питання про формування екскурсійної мережі.

Структурно вона діяла в єдиному комплексі з музейною і виставочною мережею, що й відзначалося в Кодексі законів про народну освіту: «Екскурсійно-виставочно-музейні заклади, в цілому, утворюють єдину сітку в складі: екскурсійних пунктів, баз і комун, виставочних пунктів і баз та соціальних музеїв, що взаємно між собою зв'язані».

Такий взаємозв'язок екскурсійної, виставочної та музейної мережі окреслювався такою схемою:

Мережа екскурсійних закладів будувалася на основі внутрішнього зв'язку діяльності осередків і установ усіх ступенів та ке-

рівництва вищих з них у відношенні до нижчих. Така вертикальна схема керівництва програмувала розподіл закладів по висхідній лінії, відповідно до обсягу їх завдань і масштабу роботи. **Екскурсійні установи ЕВМ розподілялися за такою схемою: екскурсійні пункти, екскурсійні бази, екскурсійні комуни, екскурсійні станції, екскурсійні бюро.** Завершували структуру **Всеукраїнська Екскурсійна База і Всеукраїнська Екскурсійна Комуна. Екскурсійні пункти** відкривалися у віддалених місцях, в селах, при клубах, промислових підприємствах, сільбуддах: розподілялися на виробничі, сільські, міські, районні, повітові. **Екскурсійні бази** — у місцях, багатих на історичні пам'ятки, а також з привабливими природними умовами. **Екскурсійні комуни** — в повітових, обласних і губернських містах. Вони керували роботою екскурсунктів і екскурсбаз, домагаючись найефективнішого їх використання.

Організаційну структуру екскурсійних комун складали: екскурсійно-виставочний кабінет, екскурсійний музей, бібліотека, яка обслуговувала методистів і екскурсантів, лабораторія для дослідження природничо-наукових матеріалів, монтажні майстерні для обробки зібраних на екскурсіях матеріалів і моделювання з них музейних експонатів, майстерня для виготовлення екскурсійного знаряддя, інтернат або гуртожиток для проживання екскурсантів, їдальня. В цілому, екскурсійна мережа Екскурсійно-виставочно-музейного відділу НКО була багатоступеневою: від осередків масової екскурсійної роботи, що діяли при хатах-читальнях, селянських будинках, районних, міських клубах і музеях, до керівних закладів обласного, губернського та всеукраїнського значення.

Діяльність і зміцнення мережі залежали від подальшого відкриття нових екскурсійних закладів. Цей процес особливо активізувався після прийняття у 1922 році Кодексу законів про народну освіту, в якому законодавчо затверджувалося формування екскурсійної мережі. До неї на початку двадцятих років входило багато екскурсійних баз, які створювалися на великих підприємствах і в установах, де часто проводилися екскурсії. Тільки в Харкові їх нараховувалося 39. Відкривалися також нові екскурсійні пункти. Так, якщо до 1923 року в Екскурсійно-виставочно-музейному відділі Харківської політосвіти функціонувало 30 екскурсунктів, то за один тільки звітний період 1923 —

1924 рр. їх кількість зросла вдвічі. Організаційна робота Екскурсійно-виставочно-музейного відділу полягала в плануванні, реєстрації та взятті на облік екскурсійних установ. Екскурсійно-виставочно-музейний відділ за свою майже десятирічну діяльність заклав міцні підвалини державної системи екскурсійних закладів і створив усі передумови для її подальшого розвитку. А потреба в цьому була надзвичайно великою, бо кінець 20-х років характеризувався стрімким зростанням екскурсійного руху, який мав не тільки організовані, але й стихійні форми. Наявні екскурсійні заклади вже не спроможні були задовольнити потреби всіх бажаючих взяти участь в екскурсійних подорожах. Екскурсійні маршрути охоплювали не тільки Україну, але й союзні республіки СРСР. Постійно збільшувався прийом туристів на екскурсбазах. Отже, потрібно було створити нову керівну структуру, яка б займалася виключно тільки розвитком туристсько-екскурсійної справи. Підкреслимо, що екскурсійно-виставочно-музейний відділ організовував роботу не тільки екскурсійних закладів, але й виставок і музеїв. Реструктуризація керівних органів екскурсійної діяльності розпочалася в Москві, а потім, зазвичай за особливими вказівками, відбулася в усіх республіках, зокрема і в Україні.

У РРФСР екскурсійна справа була зосереджена в **Об'єднаному Екскурсійному Бюро** під керівництвом Народного Комісаріату освіти, куди входили: Бюро далеких екскурсій Інституту методів позашкільної роботи, Екскурсійне бюро Головополітосвіти і Екскурсійне бюро музейного відділу Головнауки. Для розширення своєї діяльності і зміцнення матеріальної бази Об'єднаному Екскурсійному Бюро потрібні були кошти. Підтримуючи Бюро в цьому питанні, Рада Народних Комісарів РРФСР включила до порядку денного свого засідання від 31 березня 1926 року питання про збільшення його капіталу і ухвалила створити на його базі пайове товариство. Підготовча робота, спрямована на створення таких товариств, розпочалася і в інших республіках. В Україні також почала діяти спеціальна комісія, яка працювала над цим питанням. Вона складалася з керівників державних установ, профспілок, політичних органів, наукових товариств, зокрема: Народного Комісаріату освіти, Народного Комісаріату охорони здоров'я, Всеукраїнського Центрального Комітету робітників освіти, Цент-

рального Комітету Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, Наукового Товариства Українського Краєзнавчого Комітету, Украсоціації Сходознавства. Комісія визнала за доцільне утворити Українське пайове товариство. **На початку 1928 року Рада Народних Комісарів УСРР прийняла постанову «Про утворення Українського мішаного пайового екскурсійного товариства».** Засновувалося воно при Комісаріаті Народної Освіти з таким складом фундаторів: Народний Комісаріат Освіти УСРР, Народний Комісаріат Охорони Здоров'я, Всеукраїнська Рада Профспілок, Комітет Спілки робітників освіти. Отже, створення Товариства було підтримане на державному рівні, а це відразу підняло його авторитет. Організацію нової керуючої екскурсійної структури також схвально було прийнято громадськістю, високопрофесійними спеціалістами туризму, зокрема М. Погребецьким, М. Філянським. Це питання широко обговорювалося на сторінках екскурсійних видань, путівників, преси. Так, у журналі «Культробітник» була надрукована стаття М.Погребецького «Увага робітничому туризму», в якій він відмічав, «що гаряче вітає організацію центрального органу, керуючого туристсько-екскурсійною справою в Україні».

Українське мішане пайове екскурсійне товариство (УМПЕТ, або Українське екскурсійне товариство) розробило і затвердило свій Статут. Відповідно до Статуту були визначені такі його керівні органи: Правління, Рада товариства, Ревізійна комісія.

Виходячи з реального економічного становища, УМПЕТ повинен був зміцнювати свою структуру, використовуючи пайові внески фундаторів та інших установ і організацій. Його статутний капітал затверджувався в розмірі ста тисяч карбованців. На початок січня 1928 року паїв було заявлено на суму 47 тисяч карбованців.

УМПЕТу, звичайно, потрібні були кошти, особливо на початку розгортання його організаційної діяльності. І важливим було те, що саме в цей складний період Народний Комісаріат освіти, незважаючи на свої фінансові труднощі, на засіданні колегії у 1928 році прийняв рішення про виділення зі свого бюджету Українському екскурсійному товариству, в рахунок паю шести тисяч карбованців. Використовуючи весь організаційний і господарський досвід, накопичений Екскурсійно-виставочно-музейним відділом, УМПЕТ повністю прийняв на

себе відповідальні функції керівного органу екскурсійною справою в Україні.

Основний напрям його роботи полягав у подальшій розбудові мережі екскурсійних закладів та зміцненні її матеріальної бази. Пайові кошти УМПЕТу вкладалися в матеріальні цінності: у будівництво та обладнання екскурсійних баз і центральної консультативно-екскурсійної станції, у придбання транспортних засобів тощо. Вирішення кожного питання було важливим. Наприклад, створення екскурсійних консультативних бюро та кабінетів при культурно-просвітницьких організаціях і гуртках Українського екскурсійного товариства.

З метою подальшого регіонального розгалуження мережі екскурсійних закладів, Українське мішане пайове екскурсійне товариство велику увагу приділяло відкриттю нових екскурсійних баз. Відповідно до резолюції Першої Всеукраїнської екскурсійної наради від 30 вересня 1928 року «Про підсумки та перспективи праці УМПЕТу», тільки йому, як господарчо-культурній організації, яку утворив уряд для керівництва екскурсійним рухом, надавалося пріоритетне право будівництва екскурсійних баз в Україні. Прийняття такого рішення було пов'язано з тим, щоб централізувати «в одних руках господарський бік екскурсійної справи».

Окружні управління народної освіти і Окружні управління політичної освіти проводили відповідну роботу, спрямовану на залучення місцевих організацій до участі в будівництві екскурсійних баз. Але на Першій Всеукраїнській екскурсійній нараді вона була визнана недостатньою. Народний Комісаріат Освіти провів Колегію, яка постановила передати Українському екскурсійному товариству на правах постійного володіння всі будівлі і помешкання разом з майном і обладнанням, які на той час використовувалися окрнаросвітами і окрполітосвітами, під свої екскурсійні бази. УМПЕТу було доручено розробити умови та форми передачі. Додатково УМПЕТ також міг шоліта використовувати шкільні приміщення для розгортання в них роботи тимчасових сезонних екскурсійних баз за однієї умови: після перебування туристів – проводити ремонт. З метою відкриття екскурсбаз в історичних місцевостях України Народний Комісаріат освіти звернувся до музеїв, які там працювали, з проханням допомогти УМПЕТу. Музеям пропонувалося час-

тину своїх приміщень передати на договірних умовах під екскурсійні бази. Згідно з договором УМПЕТ зобов'язувався ремонтувати приміщення, організовувати екскурсії для туристських груп з обов'язковим відвідуванням музеїв, запрошувати на роботу екскурсоводів для їх обслуговування. Музеї повинні були сповістити НКО про бажані для них умови передачі приміщень, про те, яку конкретну площу пропонують вони передати під організацію екскурсбаз, чи потрібно там робити ремонт тощо. На Першій Всеукраїнській екскурсійній нараді було прийнято рішення передати УМПЕТу гуртожитки та екскурсійні бази, які вже діяли на курортах України.

Екскурсійні бази були основною ланкою мережі екскурсійних закладів Українського мішаного пайового екскурсійного товариства. Роботу свою вони проводили відповідно до вимог «**Положення про екскурсійну базу Українського мішаного пайового товариства**», прийнятого Першою Всеукраїнською екскурсійною нарадою (28 — 30 вересня, 1928 р.). У структурній системі, перш за все, планувалося запровадити ідентичність в обслуговуванні туристів на всіх екскурсійних базах. Отже, головне завдання полягало в тому, щоб незалежно від місцезнаходження бази створити на кожній з них максимально сприятливі умови для відпочиваючих. При кожній екскурсбазі діяла Рада, до складу якої входили представники Народної освіти, Окружного управління політичної освіти, Окружного управління охорони здоров'я, Окружної профспілкової Ради, Окружного відділу Спілки робітників освіти, Окружного комітету комсомолу, Окружного комітету фізичної культури, Окружного комітету незаможних селян, краєзнавчих організацій, музеїв. Через діяльність Ради вирішувалися питання взаємодії з місцевими організаціями. Наприклад, такі, як передбачення в місцевих бюджетах коштів, спрямованих на здешевлення обслуговування екскурсійних груп свого міста, селища або району. Велику роботу з місцевими екскурсійними групами за рахунок дотацій від установ і підприємств планувалося запровадити на стаціонарних екскурсбазах, які працювали цілорічно: в Харкові, Києві, Одесі, Запоріжжі-Дніпрельстані, Дніпропетровську, Херсоні. Екскурсійні бази виконували надзвичайно широке коло робіт і брали на себе настільки великі повноваження, що функції їх діяльності прирівнювалися до окружних екскурсійних бюро.

Згідно зі штатним розкладом, екскурсбазу очолював завідувач, який призначався Правлінням товариства і працював на підставі його доручення. Завідувач складав плани роботи, кошториси, мав право підпису багатьох важливих документів і скріплення їх печаткою, якою кожна база володіла окремо. Екскурсбазам затверджувався твердий бюджет. Всі їх потреби забезпечувалися Українським екскурсійним товариством, до Правління якого надходили і прибутки баз. Завідувач звітував перед Правлінням за проведену роботу за формою, яку воно розробляло і затверджувало. Всі послуги на екскурсбазах були платними. Розцінки на обслуговування туристів встановлювалися Правлінням українського екскурсійного товариства. Основні розцінки були розраховані на організованих туристів: учнів, піонерів, червоноармійців, робітників, службовців, членів Комітету незаможних селян. Для неорганізованих туристів оплата за проживання, харчування, екскурсії, прокат туристського інвентарю підвищувалася. Неорганізованими вважалися туристи, які не увійшли до вищеперахованих соціальних прошарків населення, і ті, які не мали екскурсійного посвідчення, не попереджали працівників екскурсбази про свій приїзд у той термін, який потрібний був для підготовки до приймання групи. Завідувач бази мав великі повноваження щодо регулювання цін під час обслуговування туристів. Надаючи великого значення діяльності екскурсбаз в загальному розвитку екскурсійної справи, УМПЕТ відкривав їх не тільки в Україні, але й за її межами. Бази розташовувалися у визначних індустріальних і культурних центрах України: Харкові, Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі. Поступово розгалуження їх мережі поширювалося дедалі більше на невеличкі, зате багаті своєю історією і природою міста: Умань, Полтаву, Вінницю, Суми, Бердянськ, Артемові Гори, Нікополь, Кам'янець-Подільський, Бердичів та інші. Екскурсбази УМПЕТу також планувалося відкрити в Москві, Ленінграді, у Криму (Алушті, Гурзуфі, Керчі, Євпаторії, Сімферополі, Бахчисараї), на Кавказі (в Кутаїсі, Нальчику, Теберді, Махачкалі). Для охоплення базами більшості екскурсійних об'єктів, що цікавили українських екскурсантів як на Україні, так і за її межами, необхідно було відкрити 62 турбази. Було підраховано, що при пересічній їх наповненості на 50% і пересічній вартості ліжка-дня в 50 копійок, орієнтований прибуток міг становити 192 тисячі карбованців.

У загальному організаційно-структурному зміцненні УМПЕТу велике значення мало прийняття ВУЦВК і РНК УСРР **Постанови від 28 серпня 1928 року «Про увільнення від республіканських і місцевих податків Українського мішаного пайового екскурсійного товариства»**. Це відкрило перед УМПЕТом значні можливості та перспективи для прискореного організаційного та економічного розвитку. Адже пільги поширювалися на всі філії, представництва, агентства, екскурсійні бази Товариства, на організовані ним їдальні закритого типу, на транспорт, кіоски при екскурсбазах для продажу краєзнавчої і методичної літератури, на виробництво туристського спорядження та обладнання. Потрібно відмітити, що Раднарком надіслав цю Постанову до Народного Комісаріату освіти для опрацювання і надання своїх пропозицій. НКО у своєму листі до Наркомфіну запропонував таку редакцію Постанови: «Українське мішане пайове екскурсійне товариство дивідендів не сплачує і весь прибуток, після встановлених законом відрахувань, повертається на здешевлення і розвиток екскурссправи на терені УСРР». Такий висновок НКО було затверджено і закладено в основу Статуту УМПЕТу. Українське мішане пайове екскурсійне товариство визначало конкретні можливості кожного екскурсійного закладу в плані максимально ефективної віддачі від його діяльності. Особливо дбало воно про підвищення якості роботи на місцях, що значною мірою сприяло збільшенню прибутковості. Першочерговим завданням Товариства було також максимальне охоплення екскурсійним обслуговуванням туристів у всіх регіонах республіки. Для цього планувалося поділити Україну на 20 районів з призначенням у кожному з них свого уповноваженого. За один тільки туристський сезон 1928 — 1929 року, УМПЕТ показав значні резерви в умінні економічно зміцнювати свою систему. Відповідно до балансу на 1 жовтня 1929 року, обіг Українського екскурсійного товариства становив один мільйон дев'ятсот тисяч карбованців. Збір паїв з 16 лютого до 1 жовтня 1929 року збільшився з 35 % до 85 %. Прибуток обчислювався в 43.100 карбованців, резерв складав 13.300 карбованців. Із 16 лютого до 1 жовтня 1929 року УМПЕТ збільшив свої капітали на 59.800 карбованців.

Велику підтримку в тому, щоб дійсно стати центром екскурсійної роботи в Україні, УМПЕТ отримав після того, як 20 квітня 1929 року вийшла **Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про сприяння**

роботі УМПЕТу». У ній підкреслювалося, що екскурсійна справа потребує раціоналізації, яку зможе провести Українське мішане пайове екскурсійне товариство. Воно повинно взяти на себе організацію далеких екскурсійних маршрутів і всю екскурсійну роботу місцевого значення.

В історії розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи на початку 20-х років важливими були спроби створення екскурсійного музею. Головне його завдання полягало у використанні екскурсій для розгортання наукової і просвітницької діяльності, для популяризації екскурсійної справи. У ньому планувалося виставити для огляду кілька сотень експонатів, які б відображали історичний, економічний розвиток, етнографічні особливості різних регіонів України. Тематику мали розширювати, доповнювати діаграми, плакати, художньо-мистецькі твори. Одночасно облаштувалася бібліотека, яка б налічувала 300 примірників книжок, 100 журналів з екскурсійної тематики та 15 000 листівок з екскурсійними програмами, маршрутами для розповідання по губерніях і районах. Передбачалося використання демонстраційних засобів, зокрема проекційного ліхтаря, щоб екскурсанти могли проглядати діапозитиви і отримувати уявлення про різноманітні екскурсійні маршрути та подорожі. Але в той час екскурсійний музей не було відкрито, і в 1927 році преса знову порушила питання про його організацію, як одне з основних завдань Українського мішаного екскурсійного пайового товариства. Наприкінці 20-х років Українське мішане пайове екскурсійне товариство почало активно організовувати постійні і пересувні екскурсійні виставки. Головний напрямок їх роботи полягав у висвітленні екскурсійних можливостей України. Виставки також повинні були сприяти популяризації змін у народному господарстві, краєзнавчих набутків тощо. Управління науковими установами Народного Комісаріату Освіти звернулося до всіх державних та окружних музеїв з проханням виділити для екскурсійних виставок літературні, географічні колекції та інші матеріали.

Організаційна діяльність УМПЕТу стрімко охоплювала все нові регіони, включаючи союзні республіки СРСР. Для утримання мережі екскурсійних закладів на належному рівні як в Україні, так і за її межами, потрібно було вирішувати багато господарських і фінансових проблем: створювати екскурсійні бюро

і екскурсійні бази, станції, консультативні пункти, готувати висококваліфіковані кадри та обслуговуючий персонал, налагоджувати роботу бібліотек, лабораторій, прокатних пунктів тощо. З розширенням мережі з'явилися деякі труднощі у взаємних розрахунках між керівними екскурсійними органами союзних республік та УМПЕТом. Виходячи з цього, в операційному плані Українського екскурсійного товариства на 1929 — 1930 роки було затверджено пропозицію про утворення Всесоюзнаї Екскурсійної Ради, членами якої були б усі екскурсійні організації Радянського Союзу. Президія Ради повинна була здійснювати загальне керівництво і конкретно вирішувати питання стандартизації типів обслуговування екскурсійних організацій, нормування взаємовідносин між окремими республіканськими екскурсійними організаціями, взаємних розрахунків між ними, роботи фонду кредитування екскурсійних організацій. Важливість діяльності Всесоюзнаї Екскурсійної Ради для УМПЕТу полягала в тому, щоб відпала потреба мати власні філії за межами України. А це надало б можливість приділяти більше уваги розвитку екскурсійної справи в Україні і, відповідно, виділяти для цього більше коштів. Необхідно підкреслити, що піднімалося питання тільки про координаційну роль Всесоюзнаї Екскурсійної Ради. Але більшовицькій владі потрібен був жорсткий контроль над кожною сферою господарської діяльності, особливо ідеологічного спрямування, якою, власне, і була мережа екскурсійних закладів. Здійснити такий контроль можливо було тільки за умови ліквідації всіх діючих тоді, особливо акціонерних, екскурсійних товариств, і створення одного Московського, яке б дійсно стало єдиним союзним керівним органом і провідником соціалістичних ідей. У всіх республіках планувалося відкрити філії центрального товариства. Саме з такою метою у РРФСР з 1927 року розпочалася підготовча робота до створення Всесоюзного товариства, основа діяльності якого була відмінною від запропонованої УМПЕТом. Вона полягала не в добровільному об'єднанні всіх республіканських керівних туристсько-екскурсійних структур на рівних правах, а в обов'язковому входженні їх до нового Товариства з подальшим припиненням своєї самостійної діяльності. Так започатковувалася кардинальна реорганізація системи екскурсійних закладів, яка відбивала політику класового

принципу екскурсійної справи, посилення її ідеологічної ролі, запровадження нового пролетарського туризму. Спочатку акціонерне товариство «Радянський турист» і «Російське товариство туристів» були звинувачені в тому, що в їх діяльності відчувався сильний вплив буржуазних елементів. Надалі було обрано особливу тактику дій. Враховуючи те, що «Російське товариство туристів» вже мало матеріальну базу, досвід роботи і було знане громадськістю, вирішили не закривати його відразу офіційним наказом «згори», а провести реорганізацію зсередини, за допомогою самих членів товариства. Для виконання такого завдання потрібні були нові члени з новим мисленням, з новою соціалістичною свідомістю. І ними стали туристи-комуністи, комсомольці, пролетарська робітничка молодь. Масовий вступ до товариства саме таких, з більшовицьким настроєм, туристів розпочався вже з 1927 року. І це надало можливість 31 травня 1929 року так провести Московську конференцію «Російського товариства туристів», що діяльність його старого правління була визнана незадовільною. На конференції обрали нове правління, до складу якого увійшли В.П. Антонов-Саратовський, Л.Л. Бархаш, Л.М. Гурвіч, В.І. Нікітін, Н.В. Криленко, якого було обрано Головою. Нове керівництво вийшло до Народного Комісаріату Внутрішніх Справ з пропозицією про заміну Статуту і назви Товариства. І вже 3 червня 1929 року «Російське товариство туристів» було анульоване, 30 листопада цього ж року зареєстровано статут Товариства пролетарського туризму РРФСР. Вся подальша його діяльність була спрямована на те, щоб стати всесоюзним. Отже, наперед було конкретно заплановано надати новому Товариству монопольне право на керівництво екскурсійною справою у всесоюзному масштабі. Через рік діяльності нове Товариство було відмічене як таке, що зуміло забезпечити централізоване керівництво туризмом і якісне обслуговування з матеріально-технічного боку. Головна сутність полягала в тому, що Товариство змогло забезпечити «ідеологічно правильне» керівництво екскурсійним рухом. Більшовицькому уряду також потрібно було, щоб в організаційній структурі Товариства об'єдналися державні і громадські радянські органи. Цієї мети, як суттєвої особливості радянського устрою, було досягнуто. У тісному взаємозв'язку в Товаристві пролетарського туризму співпрацювали державні органи освіти, охорони здоров'я, народного господарства, профспілки,

комсомол та інші громадські організації.

Розроблявся стратегічний план створення Всесоюзного товариства пролетарського туризму і робилося все для того, щоб поширити вплив уже діючого Товариства РРФСР на всі республіки і зокрема на Україну. У 1929 році почав розроблятися Статут Всесоюзного товариства пролетарського туризму, ще до офіційного затвердження самого товариства. У Статуті була детально розроблена схема діяльності республіканських філій. Розпочався збір листів, постанов і резолюцій на підтримку Статуту. Так, відповідно до наміченого плану, Ленінська Комуністична Спілка Молоді України 4 грудня 1929 року надіслала до Народного Комісаріату внутрішніх справ листа, в якому висловлювалося прохання якнайшвидше затвердити Статут. Збори, на яких відбувалося обговорення Статуту, проводилися в багатьох організаціях, і в першу чергу в тих, які безпосередньо були причетні до розвитку екскурсійної справи. Резолюцію про повну підтримку Статуту прийняла Вища рада фізичної культури. Народний Комісаріат торгівлі також 30 серпня 1929 року провів нараду, на якій розглядалося питання про затвердження Статуту «Пролетарського Товариства». Ретельно вивчало Статут керівництво Українського мішаного пайового екскурсійного товариства. Воно відстоювало свою самостійність, прагнуло до подальшого зміцнення і розбудови своєї матеріально-технічної бази. А здійснити це можливо було тільки за умови повної одноосібної фінансово-економічної діяльності УМПЕТу. Пропозиції саме такого напрямку були затверджені протоколом засідання УМПЕТу від 25 жовтня 1929 року, на якому обговорювався Статут. У протоколі відзначалася широка зацікавленість екскурсійною справою колективами трудящих і окремими громадянами.

УМПЕТ підтримував офіційне оформлення масового суспільного руху, але не мав можливості (за Статутом пайових товариств) приймати до свого складу членів пайовиків-індивідуалів. І тому вважав за потрібне відкрити в Україні добровільне Туристське товариство за умови, що воно буде здійснювати свою діяльність у тісному контакті з УМПЕТом, як з організацією, яка є керівною у справі екскурсійної роботи в Україні. Товариство пролетарського туризму сприймалося УМПЕТом тільки як організація, що не веде ніякої комерційно-господарської діяльності, а займаєть-

ся агітацією і популяризацією екскурсійної справи серед населення. Виходячи саме з такої позиції, УМПЕТ запропонував внести до Статуту такі пропозиції:

1) У розділі «Кошти Товариства» — всі платні заходи проводити через УМПЕТ;

2) УМПЕТ вводить до складу свого Правління представників від Товариства пролетарського туризму з ухвальним голосом і, в залежності від своїх можливостей, фінансує суспільно-корисні заходи Товариства УСРР;

3) Товариство проводить свою роботу під керівництвом Народного Комісаріату Освіти УСРР.

Звичайно, офіційно питання про відкриття Товариства пролетарського туризму в Україні вирішувалося на державному рівні. Велику організаційну роботу в цьому напрямку проводило Постійне Представництво УСРР при Раднаркомі СРСР. Воно готувало документи, надсилало листи Раді Народних Комісарів, Народному Комісаріату освіти України з впевненістю, що вони повністю підтримують нове Товариство пролетарського туризму. 30 листопада 1929 року такого листа було надіслано Наркомосвіті УСРР. Але відповідь НКО була неоднозначною. У ній відчувалося протистояння централізації.

Наркомосвіті послідовно відстоював самостійність Українського мішаного пайового екскурсійного товариства. У грудні 1929 року в черговому листі до Москви він відзначав, що до Статуту потрібно внести пункт про те, що Українське мішане пайове екскурсійне товариство і Товариство пролетарського туризму повинні все робити разом. 10 грудня 1929 року Наркомосвіті звернувся до Постійного Представництва УСРР при Раднаркомі СРСР не з проханням, а вже з вимогою: «Протестуйте проти втручання Товариства пролетарського туризму і екскурсій РРФСР у справи України». Особливо це стосувалося пільгового забезпечення екскурсійних груп, в основному школярів, студентів. Пільги надходили дуже погано. Відчуваючи свою правоту в допомозі організації пізнавального туризму малозабезпеченим екскурсантам, Наркомосвіті навіть вимогливо наполягав на пільгах Українського екскурсійного товариства». Мова, звичайно, йшла про збереження УМПЕТу. Цього можна було домогтися активізацією його діяльності, яка, на той важкий для країни час, дуже залежала від пільгового забезпечення. 31 грудня 1929 року Наркомосві-

ти надіслав листа до Адміністративного управління Народного Комісаріату внутрішніх справ з приводу Статуту Товариства пролетарського туризму. З нього ми бачимо, що НКО залишився при своїй думці про те, що нове Товариство повинно працювати тільки в контакт з Українським мішаним пайовим екскурсійним товариством, яке своєю організаційною діяльністю сприяло розвитку екскурсійної справи та вихованню населення України. Всі комерційно-господарські операції мав право здійснювати тільки УМПЕТ, до якого повинні були увійти представники від нового Товариства. Рада Народних Комісарів України, наскільки це було можливо в той заполітизований період, також відстоювала самостійність УМПЕТу. **Але 8 березня 1930 року Рада Народних Комісарів Союзу РСР прийняла Постанову «Про об'єднання акціонерного Товариства «Радянський турист» з Товариством пролетарського туризму і створення Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму і екскурсій».** Відповідно до цієї Постанови, всі державні установи, які входили до акціонерного товариства «Радянський турист», повинні були увійти до нового Товариства. Діяльність Всесоюзного товариства пролетарського туризму і екскурсій розповсюджувалася на всю територію СРСР. Його основу складали республіканські відділення. Відстоювати надалі самостійність УМПЕТу було неможливо. **26 березня 1930 року секретаріат ЦК КП(б) України прийняв Постанову «Про організацію Товариства пролетарського туризму та екскурсій».** У ній відмічалось, що з метою розвитку екскурсійної роботи в Україні потрібно організувати Товариство пролетарського туризму та екскурсій. І, погодившись з основними принципами Товариства, які були ухвалені РНК СРСР від 8 березня 1930 року, УМПЕТ реорганізувати. Курс, спрямований на реорганізацію УМПЕТу і створення Всеукраїнського товариства пролетарського туризму, отримав повну підтримку уряду, зокрема Постановою Ради Народних Комісарів УСРР від 24 червня 1930 року. Така різка зміна позиції Українського уряду щодо до УМПЕТу була примусовою. В акції, спрямованій на знищення Українського мішаного пайового екскурсійного товариства, виявилися задіяними як державні, так і недержавні структури. Всеукраїнська Рада профспілок також прийняла на одному з засідань рішення про обов'язкове входження УМПЕТу до Товариства проле-

тарського туризму. До обговорення цього питання залучалася громадськість шляхом винесення його на сторінки преси.

До першого з'їзду Всеукраїнського товариства пролетарського туризму функції центральної Ради Товариства виконувало організаційне бюро. На нього також було покладено виконання важливого завдання: підготувати п'ятирічний план роботи Товариства. Члени оргбюро активно пропагували Товариство. Всю свою діяльність оргбюро спрямувало на те, щоб УМПЕТ якнайшвидше увійшов до нового Товариства. Події, пов'язані з реорганізацією УМПЕТу, надалі розгорталися дуже швидко. На 25 червня 1930 року було призначено проведення сумісного засідання організаційного бюро Товариства пролетарського туризму і екскурсій з Правлінням УМПЕТу, на якому Правління повинно було звітувати про свою роботу. Але таке засідання потрібно було провести тільки формально. 2-го липня 1930 року Рада Народних Комісарів УСРР знову провела спеціальне засідання, на якому розглядалося питання про затвердження Всеукраїнського товариства пролетарського туризму і екскурсій або Укртуре (саме таку кінцеву офіційну назву воно отримало) і про передачу в його повне користування матеріальної бази УМПЕТу. **Укртуре** створювалося на засадах добровільного членства, а також за участю центральних і місцевих установ, підприємств, кооперативних, професійних і громадських організацій. Після такого офіційного затвердження організаційне бюро Всеукраїнського Товариства пролетарського туризму і екскурсій повело активну боротьбу за свою незалежність від Народного Комісаріату Освіти УСРР. З цього питання бюро надіслало свої висновки Народному комісаріату внутрішніх Справ УСРР. У них бюро висловило своє категоричне ствердження про те, що за Народним Комісаріатом освіти УСРР повинно залишитися тільки методичне керівництво, а в загальному, Укртуре як добровільне товариство підлягає керівництву тільки зі сторони з'їзду Товариства, ВЦРПС та ЦКЛКСМ України.

Структурно Укртуре будувалося на основі організаційних засад Російського Товариства пролетарського туризму, вищим керівним органом якого був з'їзд, а на чолі — Центральна Рада. При Раді працювали секретаріат і шість відділів: організаційно-плановий, агітаційно-пропагандистський, науково-методичний, редакційний, оперативно-господарчий, фінансово-розрахунко-

вий. Кожен з відділів охоплював велику ділянку роботи. Центральна Рада виконувала рішення з'їздів, керувала справами Товариства, встановлювала зв'язки для сумісної співпраці з іншими організаціями і установами. Для зміцнення і розширення своєї діяльності Товариство застосовувало систему розгалуження представництв на місцях.

Вони створювалися і надалі працювали за принципом двоступеневого центру. Перший ступінь становили осередки на заводах, фабриках, у підприємствах, установах, навчальних закладах, клубах, селянських будинках, хатах-читальнях, радгоспах, колгоспах, при будинкових комітетах робітничих будинків, у Червоній Армії. Другий, вищий ступінь, становили міські, районні, окружні, губернські, обласні, крайові осередки. Первісні осередки становили основу Укртуру. Для керівництва поточною роботою осередки обирали бюро. Якщо в бюро працювало більше десяти членів, обирали і секретаря. Діяльність районних осередків підпорядковувалася діяльності окружних осередків — Всеукраїнській Раді Товариства. Окружні Ради туристсько-екскурсійну роботу в місцевому масштабі проводили за своїм планом. Обслуговування груп відповідно до республіканських і всесоюзних маршрутів відбувалося згідно з планами Всеукраїнської Ради та Всесоюзної Ради. Укртуре, так як і попередні керівні туристсько-екскурсійні органи, організовувало і утримувало свою матеріально-технічну базу: екскурсійні станції, готелі, екскурсійні і туристські бази, клуби, будинки екскурсанта і туриста (з пільговим проживанням, харчуванням, культурною програмою), майстерні для виробництва і ремонту туристського знаряддя, пункти прокату, консультаційні пункти, виставки і музеї екскурсійно-туристського спрямування та змісту, бібліотеки, видавництва, курси по підготовці кваліфікованих кадрів, торгово-промислові підприємства.

Та головний напрямок роботи Всеукраїнського товариства пролетарського туризму і екскурсій полягав в ідеологічний заповнізованності мас засобами такого дієвого методу як екскурсії.

У 1936 році керівництво туристсько-екскурсійною діяльністю було передано профспілкам. При ВЦРПС було створено Центральне туристсько-екскурсійне управління (ЦТЕУ). Товариство пролетарського туризму і екскурсій та його республіканські відділення були ліквідовані.

Таким чином, створення та розвиток системи екскурсійних закладів у 20-х-30-х роках в Україні відбувалися у складний період політичних і соціальних перетворень. Уряд створював централізовану мережу управління для всіх галузей народного господарства і до неї було включено систему екскурсійних закладів. У 20-ті роки розвиток екскурсійної справи відбувався під загальним керівництвом Народного Комісаріату освіти, а безпосередньо практично здійснювали і організовували екскурсійну роботу такі керівні органи: Екскурсійно-виставочно-музейний відділ Наркомосу УСРР (ЕВМ, 1920-1928 рр.), Українське мішане пайове екскурсійне товариство (УМПЕТ, Українське екскурсійне товариство, 1928-1930 рр.), Всеукраїнське товариство пролетарського туризму і екскурсій (Укртуре, 1930-1936 рр.). Туристсько-екскурсійне управління (ТЕУ) при Всеукраїнській Раді профспілок. Система екскурсійних закладів включала екскурс-пункти, екскурсбази, екскурсстанції, екскурскомуни, екскурсійні бюро районного, обласного та всеукраїнського значення. Система будувалася на основі вертикальної схеми керівництва. Перші екскурсійні заклади почали діяти під керівництвом ЕВМ. Їх діяльність активізувалася після створення УМПЕТу і увільнення його від республіканських і місцевих податків. Це сприяло будівництву і відкриттю нових екскурсійних закладів, зокрема екскурсійних баз. І не тільки в Україні, але й на терені Союзу. Для утримання екскурсійної системи вирішувалося багато фінансових, господарських питань. Але наприкінці 20-х- на початку 30-х років кардинально змінилася структурна організація системи, вона почала працювати на задоволення ідеологічних вимог партійного керівництва. Всеукраїнське товариство пролетарського туризму і екскурсій спрямувало свою діяльність на агітаційно-пропагандистську роботу.

2.2. Діяльність системи екскурсійних закладів

Діяльність системи екскурсійних закладів в Україні в 20-30-х роках здійснювалася відповідно до завдань культурного будівництва, до рішень з'їздів і нарад, до кодексів законів і законодавчих актів, спрямованих на утвердження нового соціалістич-

ного устрою. Одним з основних документів, який визначав напрямок діяльності екскурсійних закладів, був Кодекс законів про народну освіту УСРР, затверджений постановою ВУЦВК від 22 листопада 1922 року. Кодекс мав велике значення у справі мобілізації та раціонального використання всіх ланок і ресурсів системи. Екскурсійні дослідження в Кодексі були виділені в окремий розділ як перший етап екскурсійно-виставочно-музейної роботи. Основне завдання таких досліджень полягало у виявленні невикористаного природного фонду країни з метою піднесення народного господарства, а також у залученні трудящих мас до усвідомлення явищ навколишнього життя, до безпосереднього ознайомлення їх з господарсько-економічним, соціально-побутовим та ідеологічним станом країни і процесом її поетапного розвитку. Практичне виконання таких важливих завдань вимагало від екскурсійних закладів значної організаційної роботи, спрямованої на посилення контролю над екскурсійним рухом, який постійно зростав. Його зростання було пов'язане з багатьма об'єктивними і суб'єктивними обставинами. Серед них потрібно відмітити адміністративне впровадження екскурсійної справи на підприємствах, у робітничих клубах, гуртках, сільбудах, хатах-читальнях, у школах, училищах, вищих навчальних закладах, в армії, що здійснювалось з основною метою: засобом екскурсійного методу показати велич новостворень соціалізму. Але значну роль відігравало і загальне національно-духовне відродження 20-х років. Екскурсії мали велику історичну цінність, допомагали вивчати культуру, природу, побут. Зацікавлювала і різноманітність подорожування: залізницею, пароплавом, катером, човном. Багатьом робітникам, селянам, школярам далекі екскурсії взагалі надали можливість уперше в житті відвідати індустріальні міста, музеї, парки, заповідники, побачити великі ріки і моря. Природні умови України сприяли організації найрізноманітніших екскурсій, поєднуючи в собі можливості великих вражень і відпочинку. Звичайно, не всі райони однаково були охоплені екскурсійним рухом. Якщо такі значні за територією округи, як Київський і Одеський, багаті історичними пам'ятками та природними ландшафтами, мали великий досвід добре налагодженої екскурсійної роботи і тисячі екскурсантів, то в Сталінському окрузі (Сталіно-Донецьк — авт.) їх кількість дорівнювала декільком сотням. У 1927 році в Києві було зареєстровано 320 тисяч

екскурсантів, в Одесі — 242 тисячі. У 1928 році в Києві вже 500 тисяч чоловік стали учасниками екскурсій. Значна екскурсійна робота на початку 20-х років розгорнулася в Харкові. Згідно протоколу №1 засідання комісії по скликанню Харківського Окружного з'їзду Рад і підготовки звіту міськвиконкому від 27 березня 1926 року в період з 1-го жовтня 1924 до 27 жовтня 1925 року в екскурсіях взяло участь 73.624 особи. Поступово активізувалася діяльність екскурсійних закладів у невеликих містах. Так, Черкаське екскурсійне бюро з січня до жовтня 1928 року організувало екскурсії для 10.558 чоловік. Екскурсійний рух, розвиваючись далі, потребував кардинальних заходів, спрямованих на його регулювання і якісне удосконалення. Коло питань, які екскурсійні заклади вирішували в цьому напрямку, було надзвичайно широким. До нього входило: діяльність екскурсійних станцій, екскурсійних баз, екскурсійних комун і екскурсійних бюро, розробка нових екскурсійних історичних маршрутів, співпраця з профспілками в сумісній організації екскурсій та подорожей для робітничих колективів, методичне забезпечення екскурсійної справи, підготовка кваліфікованих кадрів, надання пільг учасникам екскурсій, видання путівників, довідників, рекламної продукції тощо. Виконання таких важливих завдань забезпечувалося чітким плануванням роботи екскурсійних закладів. Широкий спектр діяльності, наприклад, охоплював «Операційний план Головного ітосвіти НКО на 1924 рік з екскурсійно-виставочно-музейної роботи». Велика увага в ньому була приділена методиці екскурсійної роботи, зокрема, відпрацюванню екскурсійних методів, створенню екскурсійних програм і циклів екскурсій. В «Операційному плані Українського екскурсійного товариства на 1929-1930 рр.» було заплановано 23 заходи, спрямовані на удосконалення екскурсійної роботи, це такі, як: діяльність екскурсійних станцій, екскурсійних баз, укладання угод із місцевками, розробка нових тем екскурсій містом на автомобілях і трамваях, облік і вивчення екскурсійних об'єктів у місті, на його околицях і по всій окрузі, розробка маршрутів: пішохідних, велосипедних, човнових, лижних, організація масових далеких екскурсій, підготовка екскурсоводів і екскурсійно-туристського активу шляхом проведення семінарів, конференцій, створення методичного кабінету і пересувних бібліотек із літературою на екскурсійну тематику та кіосків, проведення тарифікації екскурсоводів, організація

лекцій з екскурсійної тематики на підприємствах, запровадження виставок, постійне надання матеріалів до преси для «висвітлення сучасного стану» екскурсійної справи. Діяльність системи екскурсійних закладів забезпечувалася роботою основної ланки екскурсійної мережі: екскурсійних комун, екскурсійних баз, екскурсійних бюро. **Екскурсійні комун**и відкривалися у великих містах. Головною була Всеукраїнська Екскурсійна Комуна. Вона керувала губернськими екскурскомунами, які обслуговували велику територію, і засобами екскурсій, у першу чергу, повинні були сприяти з'єднанню міста і села. Екскурсійні кабінети комун займалися організацією історичних, природничо-історичних, художніх, виробничих екскурсій. Для прийому екскурсантів, дорослих і дітей, що прибували за направленнями повітових та волосних установ, в екскурскомунах створювалися гуртожитки. Вони були розраховані приблизно на 200 екскурсантів. У них також могли проживати курсанти, які навчалися на курсах Екскурсійно-виставочно-музейного відділу НКО.

Найбільше навантаження в системі екскурсійних закладів припадало на **екскурсійні бази**. Вони відкривалися в усіх кутках України, як у великих містах, так і в повітових містечках та селищах. Потреба в них була великою, адже екскурсійний рух постійно зростав. У річному звіті з музейно-виставочно-екскурсійної роботи Харківської Губполітосвіти за 1923-1924рр. відмічалось, що створення екскурсбаз є необхідним завданням майбутнього операційного року. Екскурсбази, в основному, відкривалися в таких місцях, де було багато важливих пам'яток, а також в індустріальних центрах. І наперед визначалося, що вони можуть використовуватися у Всеукраїнському масштабі. Це потрібно було для широкої агітаційної пропаганди соціалістичних «звершень». Це також допомагало вирішувати економічні проблеми. Саме з такого економічного боку, розглядалося питання про будівництво і відкриття нових екскурсійних баз в операційному плані роботи Українського мішаного пайового екскурсійного товариства на 1929-1930 рік. Зокрема, в плані відзначалося, що розвинена мережа баз надасть можливість повністю налагодити обслуговування екскурсантів, організовувати до 20 екскурсійних маршрутів по Україні, Криму і Кавказу, а головне, здешевити організацію масових екскурсій. Робота екскурсійних баз наприкінці 20-х років здійснювалася відповідно до резолюцій,

прийнятих на Першій Всеукраїнській екскурсійній нараді, яка відбулася в 1928 році. Екскурсбази повинні були обов'язково організовувати екскурсії, надавати методичні поради туристам, збирати і обробляти екскурсійні матеріали, створювати нові маршрути, готувати видання туристських путівників, альбомів, листівок із краєвидами екскурсійно-туристських маршрутів, організовувати лекції з метою популяризації екскурсійної справи в Україні та за її межами, забезпечувати роботу екскурсійних куточків. Діяльність екскурсбаз також спрямовувалася на підготовку і перепідготовку екскурсійних кадрів та залучення молоді до участі в екскурсіях. Створені екскурсійні бази працювали в складних умовах: в основному в пристосованих приміщеннях з старим і неповним обладнанням та інвентарем. Не було умов для роботи їдальень. Але, долаючи труднощі, працівники баз робили все можливе для прийому екскурсійних груп, особливу увагу приділяючи школярам. Так, екскурсанти, які прибували **до екскурсбази при Лаврському заповіднику в Києві**, мали нічліг, могли харчуватися, користуватися медичною допомогою, аптекою, їм видавали постільну білизну. На базі працювало інформаційне бюро, і вони отримували детальну інформацію про екскурсійні маршрути по Києву та його околицях. За окрему платню могли замовити керівника екскурсії. На 300 місць була розрахована екскурсбаза **бюро подорожей Радторгфлоту в Києві**. Туристи за добу перебування на базі платили 35 копійок¹. Можлива була оплата тільки за ліжко без постільної білизни — 10 копійок. Враховуючи складну економічну ситуацію, така варіантність була дуже важливою для екскурсантів і водночас сприяла збільшенню їх загальної кількості і часу перебування на базі. Екскурсанти обідали в їдальні екскурсбаз, обід в якій коштував 45 копійок. **Дві екскурсійні бази діяли в Дніпропетровську**. Одна, більш упоряджена, займала окремих будинок по вулиці Ворошилова, 25. Оплата за ночівлю в ній була порівняно високою — 50 копійок за добу. Але добре працювала їдальня, в якій можна було замовити не тільки обід за 35 копійок, але й вечерю за 25 копійок. Та багато екскурсбаз, у зв'язку з нестачею окремих приміщень, розташовувалися в школах. І саме це допомагало зменшити вартість обслуговування. Так інша Дніпропетровська екскурсійна база працювала в трудшколі № 1 по ву-

¹ У 1926-27 рр. місячна середня заробітна плата робітників промисловості становила 61 крб. 70 коп.

лиці Карла Маркса, 6. Оплата за одну добу перебування туриста складала лише 10 копійок. Хоча були великі труднощі з відкриттям їдальні. Але, зважаючи на те, що надання туристам харчування було однією з обов'язкових умов роботи бази, її керівництво уклало угоду з державною їдальнею на обслуговування екскурсантів. **Екскурсійна база в Полтаві** приймала екскурсантів з 1-го травня до 15-го вересня. Вона була розрахована на 100 дітей і 50 дорослих. Умови проживання на ній були не дуже задовільними. Екскурсанти приїздили з своїми простирадлами, кухлями, ложками. Обід отримували в державній їдальні і сплачували за нього 40 копійок. Та, незважаючи на такі умови, бажаючих відвідати історичні місця Полтавської битви було достатньо. І, щоб задовольнити якнайбільше бажаючих, навіть термін перебування на базі було обмежено до чотирьох днів. Однією з найкращих в Україні вважалася **Одеська екскурсійна база**. Розташовувалася вона в прекрасному приміщенні народного Художнього музею по вулиці Короленка, 5 (колишньому наришкінському палаці). Методистами бази було розроблено багато різноманітних за тематикою маршрутів по Одесі та її околицях. У центрі багатьох екскурсійних маршрутів опинився **Канів**. Відкриття в ньому **екскурсійної бази** стало нагальною потребою. База працювала в школі, яка знаходилася досить **близько від могили Т.Г. Шевченка**, що було дуже зручно для екскурсантів. Вони могли там переночувати за невелику платню — 20 копійок, пообідати в їдальні за 45 копійок. Але така сезонна і невелика екскурсбаза не відповідала статусу державного історико-культурного заповідника «Могила Т.Г. Шевченка». У зв'язку з цим, 2 травня 1928 року Комітет державного заповідника прийняв рішення про будівництво готелю. Наприкінці травня було затверджено проект готелю, а дев'ятого травня 1929 року відбулося його офіційне відкриття. Це був великий двоповерховий білий будинок, який міг одразу прийняти понад сотню екскурсантів. Біднота і сільські діти звільнялися від платні. Готель виконував усі основні функції екскурсбази, спрямовані на екскурсійно-методичне обслуговування відвідувачів Канівського заповідника. Готель дійсно став значним осередком культури. В ньому було організовано роботу клубу з читальнею, радіо та бібліотекою, двох музейних кімнат, літнього кінолекційного залу. На Тарасову гору подорожуючих супроводжував екскурсо-

вод. Спочатку готель працював тільки влітку, а в грудні 1929 року на засіданні Комітету заповідника було прийнято рішення про його перебудову з таким розрахунком, щоб він міг обслуговувати екскурсантів також і взимку.

Екскурсійні бази були розраховані на різну кількість екскурсантів. У великих містах, курортних, індустріальних центрах, відомих заповідниках, таких як Харків, Дніпрельстан, Асканія-Нова, вони могли прийняти одноразово 250 екскурсантів. В інших населених пунктах: Дніпропетровську, Бердянську, Артемівських горах — 150 екскурсантів, у Кривому Розі, Сталіно, Нікополі, Каховці, Херсоні, Мелітополі, Новгород-Сіверському, Ромнах, Зінов'євську, Костянтинівці — 50-30 екскурсантів.

Значна частина діяльності системи екскурсійних закладів припадала на **екскурсійні бюро**. У звіті Головополітосвіти УСРР за 1921-1923 операційний рік відзначалося, що екскурсії тоді займають належне місце, коли екскурсійну роботу вдається централізувати в екскурсбюро. Але були випадки, коли екскурсії проводили різні громадські організації самостійно. Якість їх була надзвичайно низькою. Так, у червні 1928 року Товариство безвірників міста Одеси вирішило відвідати і оглянути руїни античного міста Херсонес, а також Севастополь і Ялту. Всі 800 квитків на зафрахтований пароплав Радторгфлоту було розпродано. Організатори екскурсії планували зафрахтувати ще два теплоходи і розпродали на них 1600 квитків, але не довели до кінця роботу з вирішення цього питання. Радторгфлот надав для екскурсії тільки один пароплав, про що організатори не встигли попередити всіх туристів. Тому замість 800 туристів на посадку прибуло більше 2000. І, як наслідок, більша частина туристів так і не потрапила на пароплав. Обурення всіх було настільки велике, що справу мусило розбирати бюро окрпарткому. Екскурсійні бюро створювалися при музеях, професійних спілках, окружних управліннях соціального виховання НКО, різноманітних товариствах і як самостійні організації. Вже в 1919 році при Спілці працівників освіти виникло **Чернігівське екскурсбюро**, яке надалі працювало при музеї і мало таку повну назву: губернське екскурсійно-виставкове бюро. Воно розробляло цікаві краєзнавчі екскурсії, створювало цикли природничих, історико-археологічних, літературних, виробничих екскурсій, до проведення яких залучалися досвідчені фахівці. Головне завдан-

ня бюро полягало в тому, щоб надати екскурсантам уявлення про історичне минуле Чернігова, про природу його околиць, про економічне життя, про здобутки культури. У 1924 році при Окружному комітеті соціального виховання Народного Комісаріату Освіти почало діяти **Запорізьке екскурсійне бюро**. Екскурсійною роботою воно охоплювало трудові школи міста та округи і з самого початку своєї діяльності розробило для них різноманітні маршрути на літні канікули: до Криму; до Асканії-Нової — на десять днів, до Кривого Рогу — на п'ять днів. У планах своєї роботи бюро також намітило створити програму спеціалізованих екскурсій, які включали відвідування дитячих установ. Під час таких екскурсій учні могли ознайомитися з діяльністю цих установ і творчістю їх вихованців, а вихователі — обмінятися досвідом. Для здійснення такої програми співробітники бюро повинні були попередньо виїжджати у наукові відрядження до багатьох міст України: до Києва, щоб вивчити роботу зразкових трудових шкіл, дитячих садочків і дитячого театру, до Одеси для ознайомлення з роботою дитячих містечок, до Москви і Петрограда, щоб зібрати матеріали про всі зразкові дитячі установи, на Донбас з метою вивчення питання про те, на якому рівні поставлена там справа народної освіти. Бюро організувало навчання керівників екскурсій, до яких залучали кращих учителів, рекомендованих шкільними колективами. З метою удосконалення методичної роботи, бюро велику увагу приділяло забезпеченню курсантів фотографічними матеріалами. А це підтверджує, що наочність і тоді вже була необхідним методичним засобом для високоякісного екскурсійного обслуговування. У період 1925-1926 операційного року було засновано **центральне екскурсійне бюро Харківського Округу**, на яке відразу було покладено загальне керівництво екскурсійною та музейною справою. Бюро проводило свою роботу не тільки в окружному, але й у всеукраїнському і всесоюзному масштабі. Воно приймало і обслуговувало екскурсантів з Києва, Одеси, Москви, Ростова та інших міст. Також підтримувало зв'язки з екскурсійними бюро Москви, Ленінграда, Криму, Кавказу, від яких отримувало матеріали про екскурсійні маршрути. Діяльність бюро найбільш була спрямована на створення циклів виробничих екскурсій із задіянням всіх екскурсунктів промислових підприємств Харкова. Від загальної кількості проведених екскурсій за жовтень-березень 1925-1926 операційного року,

виробничі становили — 65%, сільськогосподарські — 20%, на виставки та до музеїв — 15%. До цих екскурсій було залучено 73.624 екскурсанта, в тому числі: 40% — робітників, 14% — селян, 14% — службовців, 20% — школярів, 12% — червоноармійців. При бюро працював інтернат, розрахований на 25 чоловік, в якому приїжджі екскурсанти могли зупинитися безоплатно. **У Києві** активно працювало **лекційно-екскурсійне бюро** Окрполітосвіти. Його співробітники розробили і видали в 1927 році «Довідник туриста». У бюро можна було отримати консультацію про подорожі по Україні, Криму, Кавказу і РРФСР. Одним з провідних **у Києві було бюро подорожей Радторгфлоту**, яке розташовувалося по вулиці Воровського, 30. Воно впроваджувало комплексне обслуговування організованих екскурсійних груп, які подорожували не тільки по Україні, але й по всьому Союзу РСР. Бюро включало в свої послуги надання приміщень для проживання туристів, забезпечення їх харчуванням, організацію екскурсій містом, до музеїв і науково-культурних установ. Такий комплексний напрям роботи сприяв постійному динамічному збільшенню кількості екскурсій та екскурсантів.

З метою залучення ще більшої кількості екскурсантів, бюро проводило попередній продаж квитків до всіх причалів Дніпровського і Волзького пароплавства, до всіх портів Кримсько-Кавказького узбережжя.

Черкаське екскурсійне бюро здійснювало свою діяльність при Окружному музеї ім. Т.Г. Шевченка. Воно обслуговувало міських екскурсантів і тих, які приїжджали з усієї Шевченківської округи та інших округ України. Учасниками екскурсій в основному були учні, а також вчителі, військові та робітники підприємств. Черкаське бюро прагнуло підтримувати постійний зв'язок з екскурсійними бюро інших міст, особливо з столичним, Харківським. З цією метою в квітні 1926 року його співробітники надіслали листа зі зверненням до екскурсбюро при Всеукраїнському Соціальному музеї ім. тов. Артема. В ньому було прохання повідомити, в яких формах їх взаємозв'язок може бути встановлений. Також черкашани просили надіслати Положення про екскурсбюро та інші керівні матеріали, кошториси нових маршрутів, зразки оформлення списків екскурсантів. Запитували і про те, як організаційно в Харкові побудовано обслуговування екскурсантів. Черкаське бюро проводило як місцеві екскурсії в межах своєї ок-

руги, так і далекі. З січня до жовтня 1928 року в екскурсіях до Канева на могилу Т.Г. Шевченка взяло участь 1.130 екскурсантів, до Києва в трьох екскурсіях — 80 екскурсантів, до Дніпропетровська і Дніпрельстану у двох екскурсіях - 108 екскурсантів, в екскурсії до Кременчуга — 29 екскурсантів. Крім організованих екскурсійних груп, бюро обслуговувало і окремих туристів. Різноманітні екскурсії пропонувало своїм екскурсантам **Полтавське екскурсбюро**, яке також працювало при державному музеї. Під час екскурсій можна було оглянути місто та його околиці, відвідати музеї та ознайомитися з виробничим процесом найбільших підприємств Полтави. У **Дніпропетровську** діяло **екскурсійне бюро** Окрполітосвіти. Воно займалося екскурсійним обслуговуванням туристів, забезпечувало їм проживання та харчування. У **Херсоні** екскурсії та притулок туристам надавало **екскурсійне бюро**, що діяло при Центральному селянському будинку. Активно розгортало свою діяльність **Житомирське екскурсійне бюро**. Воно приймало і забезпечувало екскурсійним обслуговуванням екскурсантів з Києва та інших міст України.

Екскурсійний рух стрімко зростав і починав набувати тенденцій неконтрольованої самодіяльності, що дезорганізовувало планову роботу екскурсійних бюро. Туристські групи часто прибували до них без попередньої домовленості, не дотримуючись графіка прийому, і тому не могли отримати обслуговування на потрібному рівні або зовсім залишалися без нього. Такий чинник негативно впливав на загальний розвиток екскурсійної справи і зумовив необхідність організаційного зміцнення екскурсійного руху та встановлення контролю над ним. У зв'язку з цим, перед екскурсійними бюро були поставлені вимоги сконцентрувати увагу на дотриманні ними правил прийому екскурсійних груп.

Правила затверджувалися і запроваджувалися спочатку в центрі, у Москві, а потім як керівні матеріали передавалися в усі республіки. Їх чітке виконання особливо стосувалося тих екскурсійних груп, які планували подорожі з України до столиці СРСР, адже в основу розроблених правил було покладено досвід роботи Об'єднаного Екскурсійного Бюро РРФСР. Група повинна була попередити бюро про своє бажання відвідати Москву не пізніше, ніж за 12-15 днів, і виїжджати тільки після отримання згоди на прийом. Щоб забезпечити собі проживання,

харчування та екскурсійне обслуговування, група висилала завдаток у п'ять карбованців на кожного екскурсанта. Залишок необхідної суми сплачувався в день приїзду. В листі-заяві до екскурсбюро потрібно було сповістити дату і годину приїзду, кількість днів перебування в Москві, кількість екскурсантів, теми екскурсій, які цікавили екскурсантів. Після отримання дозволу від Московського екскурсбюро на прийом група надсилала список екскурсантів. Вартість організації повного обслуговування в Москві можна було поррахувати відповідно до кошторисів, які з Москви надсилалися до відправляючих екскурсійних бюро. Наприкінці 20-х років кожен екскурсант платив за добу обслуговування два карбованці п'ятдесят копійок. В оплату входило проживання, окріп двічі на день, чай з холодною закускою двічі на день, обід з двох страв, робота педагогів, вхід до музеїв. Для груп, які мали обмежені кошти, оплата з одного екскурсанта за добу становила один карбованець п'ятдесят копійок. У неї входило проживання, окріп двічі на день, обід з двох страв, чай з білим хлібом двічі на день. Але проїзд трамваєм і вхід до музеїв такі групи сплачували самостійно. Московське об'єднане бюро пропонувало багато різноманітних екскурсій. Для орієнтиру: екскурсія по місту і до зоопарку коштувала сім карбованців десять копійок.

Відповідно до інструкцій, які надходили з центру, організували свою роботу екскурсійні бюро окружних і районних міст України. Саме так вона була поставлена в Полтаві, де екскурсійний рух уже в 1927 році набув досить широкого розмаху. В Полтавське екскурсбюро зверталася все більша кількість організованих і самостійних туристів, щоб отримати консультацію: куди йти далі за маршрутом, за яким планом оглядати місто, вивчати історичні пам'ятки. З метою упорядкування своєї роботи, бюро здійснювало прийом екскурсійних груп тільки на основі повідомлення, поданого ними не пізніше, ніж за десять днів до приїзду. Групи могли заїжджати тільки після отримання на те дозволу екскурсбюро. У своєму повідомленні школи або підприємства обов'язково вказували свою повну назву та адресу. Вони також додавали докладний перелік майбутніх екскурсій, щоб бюро могло заздалегідь підготуватися і отримати дозвіл на їх проведення. Окремо можна було замовити керівника екскурсій по місту та його околицях з оплатою від трьох до семи карбованців залежно

від тривалості їх проведення. З метою удосконалення роботи Шевченківського Окружного екскурсійного бюро, яке діяло в Черкасах, а також загального упорядкування екскурсійного руху в новому літньому сезоні 1928 року Шевченківська Округова інспектура сумісно з Окрправлінням Спілки робітників освіти підготувала звернення до всіх районних комітетів, міських комітетів та колективів Спілки РОБОС Шевченківщини під гаслом: « Освітняни! Готуйтеся до екскурсійної кампанії!» У зверненні відмічалось, що досвід роботи минулих років з підготовки та організації екскурсій приводить до думки, що низові осередки не зуміли як слід популяризувати серед освітян питання екскурсійної кампанії. Внаслідок недостатньої підготовчої роботи, стало відчутним недопрацювання з багатьох питань.

Враховуючи помилки минулого року, у зверненні до всіх осередків місцевих комітетів і освітян Шевченківської округи, визначалося завдання: вже з березня 1928 року розпочати підготовку до нового екскурсійного сезону, а саме: широко популяризувати порядок і умови проведення екскурсій, мобілізувати громадську думку навколо цього питання, провести агітацію, спрямовану на заощадження освітянами коштів на екскурсії. Велика увага у зверненні приділялася оформленню заяв на екскурсійне обслуговування. Заяви на далекі екскурсії по Україні потрібно було подавати до 15 квітня, а на місцеві, в межах округу, — до 1-го травня. Для планування своєї роботи Окрекскурсбюро повинно було отримати заяви від груп з відповідними відомостями: з якої вони школи або гуртка, скільки учнів буде подорожувати і скільки педагогів; за яким маршрутом і з якою метою організовується екскурсія (що саме повинні оглянути, вивчити, дослідити); якою буде тривалість екскурсії. Якщо дитяча група збиралася на екскурсію в Черкаси, то відомості вона передавала спочатку до відділу народної освіти. Відділ додержувався правила: щоб до Черкас з одного району прибувало одночасно не більше ста учнів, а також визначав порядок приїзду шкіл і повідомляв про це Округне екскурсійне бюро. Особлива увага приділялася оформленню завірених списків екскурсантів для перепусток в екскурсбюро і пільгових квитків для проїзду пароплавом. Екскурсантам надавалося проживання в школах міста. Кожна школа була закріплена за конкретним районом.

Всього 12 шкіл було прикріплено до 24 районів. Такий про-

цес організованого контролюваного екскурсійного обслуговування на місцях інтенсивно поширювався і сприяв загальному підвищенню ефективності роботи екскурсійних бюро в Україні.

У багатоплановій діяльності екскурсійних закладів значне місце займала методична робота. Ґрунтуючись на засадах екскурсійної теорії, вона охоплювала широке коло питань, зокрема, збір та опрацювання тематичних матеріалів до текстів екскурсій, забезпечення постійного їх удосконалення, підготовку методичних рекомендацій з організації та проведення екскурсій, створення історико-революційних, суспільних, природничих, сільсько-господарських, виробничих екскурсійних циклів, застосування диференційованого підходу в роботі з екскурсантами, видання довідкової літератури тощо.

Проблеми екскурсійної методики і теорії обговорювалися на конференціях і нарадах навчальних закладів шкільної та позашкільної освіти, краєзнавчих організацій, музеїв. Напрямки освітньої роботи вимагали якнайтіснішого зв'язку з життєвими процесами і екскурсії були єдиною формою, за допомогою якої екскурсанта вводили в життєве оточення і надавали можливість безпосередньо з нього здобувати знання. Екскурсійний метод своїм змістом охоплював усе життя з його різноманітними виявами. І саме тому, як метод безпосереднього спостереження життєвих явищ, він почав все більше використовуватися і витіснити лекційну систему політосвітроботи. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років екскурсійний метод взагалі ототожнювався з екскурсійним рухом. Відзначалася його велика ефективність, і тому Всеукраїнське товариство пролетарського туризму і екскурсій практикувало включення екскурсій в усі свої маршрути.

Широке використання екскурсійного методу в практичній діяльності туристсько-екскурсійних закладів ґрунтувалося на глибоких наукових дослідженнях, які проводили теоретики екскурсійної справи, зокрема, Б.Є. Райков, М.П. Анциферов, В.А. Герд. Їхні наукові праці розповсюджувалися з Москви як в Україну, так і в усі республіки, і використовувалися в методичній роботі екскурсійних баз, екскурсійних комун, екскурсійних бюро. Для допомоги екскурсійним працівникам на місцях було видано такі праці як: збірник науково-педагогічних статей «Шкільні екскурсії, їх значення та організація» за редакцією Б.Є. Райкова, «Теорія і практика екскурсій із суспільствознав-

ства» М.П. Анциферова, «Позашкільні екскурсії» за редакцією Б.Є. Райкова і Є.В. Краснухи, «Екскурсійна справа» В.А. Герда. У своїй праці В.А. Герд розкривав значення терміна «екскурсія», визначав класифікацію екскурсій залежно від категорії екскурсантів, місця проведення і засобів руху. Ця книга стала навчальним посібником для студентів педагогічних вузів і керівників екскурсій.

Цінними і на сучасному етапі є праці теоретиків та практиків вітчизняної екскурсійної справи 20-х років: Тейтель І.В. Виставочна справа. — Х.: Держвидав України, 1927; Погребецький М. Пам'ятка туристові. — Х.: Фізкультура, 1930; Погребецький М. Дорожня книжка туриста. — Х.: Вісник фізичної культури, 1930; Філянський М. Короткий путівник. — Х.: Держвидав України, 1928; Спиридонович Ю. Випробування, розвідки, екскурсії // Культробітник. — 1928. — №8; Філянський М. Короткий путівник. Х.; Держвидав України, 1928; Френкель С. Всеукраїнська екскурсійна нарада/ Культробітник. — 1928. № 20; Година М. Екскурсії та туризм у шкільній та піонерській роботі. — К.: Рад. школа, 1932.

Теоретичні дослідження допомагали удосконалювати зміст і організаційні форми методичної роботи, яку активно впроваджували всі керівні органи екскурсійною справою в Україні в 20-х — 30-х роках: Екскурсійно-виставково-музейний відділ НКО, Українське мішане пайове екскурсійне товариство, Всеукраїнське товариство пролетарського туризму і екскурсій.

У 20-х роках відбувався процес формування багатьох напрямків методичної роботи. **Значна увага приділялася методичному забезпеченню діяльності керівників екскурсійних груп. З цією метою екскурсійні заклади розробляли методичні плани, програми, інструкції, рекомендації, вказівки, які склали базис сучасних методичних розробок.** Підтвердженням цього може бути «Екскурсійний план», розроблений теоретиком екскурсійної справи М.П. Анциферовим. Він був представником російської екскурсійної школи, вплив якої розповсюджувався абсолютно на всі республіки, отже і на Україну. У плані розкривалися такі питання: тема екскурсії, цільова постанова, до якого циклу і до якої наукової дисципліни відноситься тема, екскурсійні об'єкти, характер роботи (екскурсія: ілюстративна, спостерігаюча, навчально-дослідна), прийоми роботи; використання наочних посібників (карти, схеми, діаграми, плани, картини), склад групи, кількість

екскурсантів, тривалість екскурсії, маршрут екскурсії з означенням усіх зупинок. У методичних документах того періоду простежується пошук найбільш дієвих методичних прийомів, використання яких допомагало глибоко розкривати підтеми екскурсії і систематизувати їх відповідно до основної тематики. У такому напрямку досить змістовно було розроблено програму історичної екскурсії по Харкову екскурсійною секцією Музейно-виставково-екскурсійного відділу Харківської Губполітосвіти. Перш за все, у програмі було визначено маршрут, який розпочинався біля Університетської гірки — збірному пункту екскурсантів — і далі охоплював визначні місця та пам'ятки Харкова: Університетську вулицю, корпуси університету, Університетську церкву, Соборну площу, Соборну дзвіницю та інші. Програма складалася з трьох розділів: «Вступу», «Основної частини», «Висновку». В основу кожного розділу було покладено детальний виклад питань, які розкривали зміст екскурсії і спрямовували роботу керівника. Зокрема, від загальної характеристики міста в різні періоди та епохи до конкретного огляду історичних пам'яток. Наприклад, потрібно було розкрити такі питання: «Стародавні поселення на місці Харкова і домонгольський період», «Заснування Харкова», «Промисли і заняття населення в 17-18 століттях», «Ярмаркова торгівля», «Харків на початку 19-го століття», «Розвиток капіталізму в Харкові», «Зріст населення й розвиток міста в другій половині 19-го століття». Рекомендувалося оглянути картини та інші експонати музею Слобідської України, старовинні будівлі міста, Харківський Колегіум як центр освіти XVII-XVIII століть, будинок Присутствія тощо. Методичні рекомендації розроблялися для проведення різноманітних за тематикою екскурсій. **Наприкінці 20-х років на перше місце були поставлені виробничі.** Багато виробничих екскурсій, як міських, так і позаміських, проводило екскурсійне бюро Шевченківської округи. У місті Черкаси — центрі округи — екскурсанти відвідували друкарню, тютюнову фабрику, ливарний завод, пожежну частину, склад сільськогосподарських машин, водогінний парк, пароплавну пристань, цегельний завод, хлібопекарню, депо станції Черкаси, телефонну станцію. В окрузі екскурсанти ознайомлювалися з процесом виробництва на сірниковому заводі міста Кам'янка, фарбовому заводі міста Корсуня, цукровому заводі міста Сміли, садово-дослідній станції села Млієва, парового млина міста Золотоноші, залізничних майсте-

рень станції Бобринська. **Черкаське екскурсійне бюро розробило «Методичні вказівки для виробничих екскурсій».** В них відзначалося, що виробничі екскурсії є засобом масової виробничої освіти й виховання. Пропонувався і певний порядок огляду і дослідження підприємства: 1) хронологічно-виробничий, тобто в такому напрямку, в якому працювало саме виробництво: від сировини до випуску фабрикату; 2) систематичний, більш складний, який проводився за детально розробленим планом, коли висхідним моментом дослідження ставало ознайомлення з готовими виробами, заключним моментом виробництва або якою-небудь галуззю виробництва — технічною, економічною, соціальною. Акцентувалась увага на висвітленні історії підприємства, його технічної та економічної еволюції. Методичні вказівки використовувалися для різнопланових виробничих екскурсійних програм.

Екскурсійна методика охоплювала широке коло питань. Крім загальних методичних прийомів, спрямованих на розкриття теми екскурсії, окремо виділялися спеціалізовані. Це, наприклад, такі прийоми, які сприяли активізації екскурсантів. І відмічалося, що увага екскурсантів працює не з однаковим ступенем напруги. Виходячи з цього, керівникам груп рекомендувалося наперед визначати найцікавіші місця екскурсії, насичені цінним матеріалом, а також «вміло співвідносити їх із логічними паузами». **Належне місце в методичній роботі відводилося використанню диференційованого підходу в екскурсійному обслуговуванні.** Підкреслювалося, що обслуговування без урахування культурного рівня групи, за шаблоном, негативно відбивається на виконанні завдань екскурсії. Її зміст повинен був відповідати інтересам екскурсантів. З цією метою розроблялися спеціальні окремі екскурсії для робітників, службовців, селян.

Екскурсійні заклади на місцях поступово напружували широкий діапазон використання диференційованого підходу в екскурсіях різного спрямування. Шевченківське окружне екскурсійне бюро розробило чотири варіанти проведення виробничих екскурсій в залежності від типу екскурсантів. Для робітників, які цікавилися виробничими питаннями в цілому, пропонувалося не зупинятися на деталях виробництва, а розкривати його діяльність у загальних рисах: електрифікація, радіотехніка, машинізація, успіхи науки і техніки. Набагато глибше висвітлювався виробничий процес робітникам, що цікавилися виробниц-

твом, спорідненого з тим, в якому вони працювали. Робітники-спеціалісти саме того виробництва, де відбувалася екскурсія, потребували спеціальних детальних пояснень кожної операції. Для учнів шкіл, екскурсії повинні були стати яскравим ілюстративним матеріалом до систематичного курсу навчального плану.

Значна увага приділялася не тільки безпосередньому проведенню екскурсій, але й їхній організації. Саме в такому напрямку **інспектурою Харківської Окрполітосвіти була складена «Інструкція про проведення сільськогосподарських екскурсій»**, яку екскурсійне бюро розсилало всім районним сільбудам і рекомендувало до використання. Інструкція спрямовувала екскурсійну роботу на проведення місцевих екскурсій із використанням місцевих екскурсійних об'єктів. Відповідно до сільськогосподарської тематики такими об'єктами були: сільськогосподарські комуни, артілі, молочарні, зерноочисні пункти, кооперативи. Суттєвою була вказівка інструкції про те, що перед проведенням екскурсії потрібно наперед ознайомитися з екскурсоб'єктами для вивчення питання, чи зможуть вони зацікавити ту чи іншу групу селян: «Необхідно, щоб перша екскурсія захопила учасників, щоб не було після неї розчарування». Далі визначалася робота організатора, яка полягала в тому, що він повинен був намітити місце проведення екскурсії і добре з ним ознайомитися, знайти спеціаліста, який міг би надати відповідні пояснення, домовитися про день і час проведення екскурсії із завідувачами тих пунктів, де вона буде відбуватися. Організатору також рекомендувалося зустрітися з майбутніми учасниками екскурсії, провести з ними бесіду за темою екскурсії. Під час екскурсії організатор повинен був записувати свої враження і спостерігати, як впливає вона на селян. Ці записи зберігалися в сільбуддах для подальшого використання. Після закінчення екскурсії організатор в окремому зошиті відмічав, коли і куди проводилася екскурсія, хто її організовував, хто робив пояснення, скільки чоловік взяло участь в екскурсії, скільки окремо було дорослих селян, жінок, підлітків. З екскурсантами проводилася ще окрема бесіда з метою відмітити всі позитивні та негативні моменти екскурсії. **Невід'ємною методичної роботи було складання різноманітних анкет для керівників груп, організаторів екскурсій та самих екскурсантів.** Анкети допомагали визначити якість екскурсійного обслуговування з метою його подальшого удосконалення. В анкеті для організатора

ра екскурсій визначальними були запитання про те, чи були екскурсанти активними, чи задавали запитання, чи не зменшилась їхня увага наприкінці екскурсії, чи користувався керівник групи наочними засобами (таблицями, діаграмами, листівками), яке залишилося загальне враження від керівника. На 20 запитань пропонувалося відповісти у спеціальній анкеті екскурсантам. Спочатку вони подавали відомості про себе, тобто хто вони за соціальним станом (робітники, селяни, червоноармійці, службовці, інтелігенти), яка в них освіта. Далі сповіщали, чи це їхнє перше відвідування екскурсії, чи були вони раніше знайомі з темою екскурсії (на практиці, із книжок, ще зі школи тощо). Екскурсанти також відмічали, наскільки були зрозумілими для них пояснення керівника, що нового вони пізнали і почули, описували загальне враження від екскурсії.

Діяльність екскурсійних закладів у значною мірою визначалася кількістю маршрутів, які вони розробляли і могли запропонувати екскурсійним групам та індивідуальним туристам. Велике значення мало також регіональне розгалуження маршрутів. Особливо це стосувалося далеких екскурсій. Потрібно відзначити, що інтенсивна планова робота саме в цьому напрямку в Україні розпочалася наприкінці 20-х років, коли в 1928 році було створено Українське мішане пайове екскурсійне товариство. До цього часу екскурсійні бази та екскурсійні бюро під керівництвом Екскурсійно-виставково-музейного відділу НКО в основному розробляли **недалекі місцеві маршрути**: екскурсії по місту, району, на виробництво. Так, ЕВМ Харківської Губполітосвіти в поточному 1923-1924 році опрацював цикл зимових біологічних, гідробіологічних і тематичних, пов'язаних із садівництвом, екскурсій.

Полтавське екскурсійне бюро пропонувало екскурсантам оглядову екскурсію «Полтава як адміністративний, економічний, культурний центр», а також виробничі: «Комунальне обслуговування міста», «Друкарня», «Паровий млин», «Дослідне поле». Шевченківське Окружне екскурсійне бюро пропонувало багато екскурсій по округу. Маршрут «Черкаси — Кам'янка» знайомив з пам'ятками, пов'язаними з декабристами Кам'янської управи і перебуванням у Кам'янці О.С. Пушкіна. До нього також було включено огляд підприємств місцевої промисловості Кам'янки: сірникову фабрику, цукроварню, побудовану в 1843 році. Три-

валість маршруту була розрахована на три дні, вартість — від 5 до 10 карбованців. Маршрут «Черкаси — Корсунь» пропонував екскурсантам помилуватися пам'ятками природи: річкою Рось, її скелястими берегами, парком, місцевими краєвидами, оглянути будинок відпочинку залізничників — колишній палац Лопухіних-Давидових кінця XVII-го століття, відвідати фарфоровий завод та чавунну ливарню. Маршрут тривав 4-5 днів, одна путівка коштувала від 10 до 15 карбованців. Були також розроблені екскурсії «По Дніпру», «До Соснівки» і багато виробничих. Київське лекційно-екскурсійне бюро Окрполітосвіти розробило цикл екскурсій-прогулянок по Київській окрузі: Київ-Боярка, Київ-Ірпінь, Київ-Пуща-Водиця, Київ-Буча-Гостомель-Пуща-Водиця, Київ-Дарниця, Київ-Голосієво, Київ-Тетерів, Київ-Феофанія, Київ-Китаїв. **Далекі екскурсійні подорожі розроблялися в Москві та Ленінграді.** Рекламна продукція з їх описом у вигляді інформаційних бюлетенів і брошур розсилалася в усі союзні республіки СРСР. Попит на далекі маршрути був великим, але заклади Екскурсійно-виставково-музейного відділу, приділяючи їм увагу, все-таки не могли на місці оформити на них усі необхідні документи. Вони також не завжди володіли достатньою інформацією. І тому коли, наприклад, співробітники Чернігівського державного музею в 1926 році надіслали листа до НКО з проханням надати докладні відомості про далекі екскурсії, їм повідомили, що такі відомості вони зможуть отримати тільки безпосередньо в Московському екскурсбюро. Об'єднане екскурсійне бюро РРФСР у Москві створювало маршрути по Криму, Кавказу, Середній Азії та по Україні, їх воно запропонувало екскурсійним базам та бюро України і на літній сезон 1927 року. Зокрема, екскурсію по Дніпру, учасники якої могли ознайомитися з національною культурою й економічним будівництвом в Українській РСР. Маршрут був розрахований на десять днів. З Києва екскурсанти відправлялися на пароплаві до Дніпропетровська, далі до заповідника Т.Г. Шевченка, відвідували також Кривий Ріг. 3-4 дні вони відпочивали на екскурсійній базі, розташованій біля Дніпра. Обслуговування на ній за добу з повним пансіоном (тобто проживанням і три-чотириразовим харчуванням) коштувало 2 карбованці 50 копійок. Екскурсанти своє перебування на базі могли за бажанням продовжити. Ціна всього маршруту без дороги становила 37-45 карбованців. За дорогу, із знижкою 50%, по-

трібно було заплатити ще 19 карбованців. Учасникам цього маршруту надавалася можливість продовжити відпочинок у Криму на одній із приморських екскурсбаз Алушти або Гурзуфа. Вони також користувалися додатковою послугою: перевезенням від Сімферополя машиною за 6-7 карбованців в один кінець. За одну добу свого перебування на цих екскурсбазах екскурсанти сплачували три карбованці. Маршрути далеких екскурсій, розроблені Об'єднаним екскурсійним бюро НКО РРФСР, використовувалися багатьма екскурсійними бюро України. В екскурсійному сезоні 1927-1928 року їх активно задіяло Шевченківське Окружне бюро. Воно пропонувало екскурсантам таку комплексну подорож: «Москва-Ленінград-Волховбуд-Дитяче Село». Мета маршруту полягала в тому, щоб екскурсанти під час свого перебування в Москві могли отримати уявлення про політичне та культурне значення світової пролетарської столиці. Під час перебування в Ленінграді — про портове місто, про великий промисловий центр і про основні етапи революційної боротьби пролетаріату. У Волховбуді планувався огляд гідроелектричної станції як великого досягнення будівництва в СРСР. У Дитячому Селі пропонувався відпочинок на екскурсбазі, що була розташована біля розкішного палацу. Вартість екскурсії без проїзду становила 39-49 карбованців. Шевченківське Окружне екскурсбюро організовувало далекі екскурсії на Кавказ, тривалістю від 13 до 25 днів, вартістю путівки від 36 до 105 карбованців. У програму маршруту входило відвідування Кисловодська, а з нього подорож по Воєнно-Сухумській дорозі. Також відвідування Владикавказу, а з нього подорож по Воєнно-Грузинській дорозі. Крім цього, передбачалося перебування подорожуючих ще в містах Тіберда та Сухумі. Екскурсбюро проводило також значну роботу, спрямовану на дієвість далекого маршруту Черкаси-Урал, який був одним із найвіддаленіших, розрахований на 20 днів, вартістю 66 карбованців. Отже, така розгалужена мережа далеких маршрутів створювалася і повністю сконцентровувалася в Об'єднаному екскурсійному бюро НКО РРФСР. Бюро підтримувало зв'язки з екскурсійними закладами союзних республік за умови своєї абсолютної авторитарності. Тому навіть наприкінці 20-х років, коли екскурсійна мережа України зміцніла і могла самостійно розробляти та розповсюджувати свої маршрути, зробити це було досить складно. Але, незважаючи на труднощі, Українське мішане пайове екскурсійне товариство

відразу після офіційного затвердження в 1928 році почало активно розробляти свої екскурсійні маршрути. Особливу увагу Товариство приділило далеким екскурсіям по Україні, які до цього також програмувалися в Москві. Діяльність УМПЕТу отримала підтримку громадськості. У періодиці з'явилися статті теоретиків і практиків вітчизняної туристики, в яких схвалювався такий напрямок роботи УМПЕТу. І цілком закономірним було те, що в одній із статей, надрукованій у журналі «Культробітник» № 10 за 1928 рік, відомий фахівець із туризму Ю. Спірідонович, розкриваючи проблеми діяльності УМПЕТу, поставив риторичне запитання: « Невже як і в ті роки керуватися одним маршрутом по Дніпру, який, як і всі інші, щорічно давала Москва? ». А далі Ю. Спірідонович підкреслював: « Потрібно показати весь Дніпро, Київ, Дніпрельстан, Донбас, Асканію-Нову, заповідник Т.Г. Шевченка. А головне, взявшись до роботи, знати, що це робиться на Україні вперше, (що вперше!) поставило завдання організувати екскурсії по Україні, дати екскурсантам можливість довідатися про багатства природи, пам'ятки історії, геології ». Створення таких маршрутів було вимогою часу. Потяг до екскурсій і туристських подорожей набув дійсно масового характеру. І УМПЕТ впевнено заявив про себе тим, що за дуже короткий термін у 1928 році розробив 10 маршрутів далеких подорожей по Україні, які охоплювали 6 різних регіонів: Дніпровський, Чорноморський, Донбас, Криворіжжя, Степову Україну, Слобожанщину. Залежно від місця подорожування використовувалися різні транспортні засоби: автомобіль, залізниця, човни, пароплав. Тривалість маршрутів була від 5 до 25 днів. Зокрема, пропонувалися наступні маршрути: « Степова Україна – Дніпрельстан », розрахований на 5 днів, проїзд « дубами », човнами; « Дніпрельстан-Дніпро-Чорне море-Одеса », розрахований на 13 днів, проїзд пароплавом; « Донбас-Дніпрельстан-Криворіжжя », розрахований на 12 днів, проїзд залізницею, пароплавом; « Пороги-Криворіжжя », розрахований на 10 днів, проїзд залізницею, автомобілем, пароплавом; « Слобожанщина », розрахований на 11 днів.

Товариство отримало завдання оформити екскурсійні маршрути по Україні у вигляді проспектів. На той період воно вже мало певні напрацювання. І, перш за все, відповідно до народногосподарського плану, забезпечувало сприйнятні умови по-

дорожування тими частинами України, що привертати увагу найширших кіл громадськості і «завернули до себе загальну течію екскурсійного контингенту» (мався на увазі терен Дніпрельстану). З цією метою створювався цикл екскурсійних маршрутів, який включав огляд таких міст як Харків, Київ, Миколаїв, Херсон, Одеса, а також Криворіжжя, Донбас, заповідник Асканія-Нова, Ольвія й обов'язково Дніпрельстан. Але УМПЕТ відпрацьовував також інші варіанти маршрутів із використанням екскурсійних ресурсів тих областей, особливості яких були мало відомі, зокрема Західної України. Перший варіант: Волинь-Поділля-Київ-Житомир-Бердичів-Кам'янець-Умань-Черкаси-Канів, термін подорожі 13 днів, вартість 65-70 карбованців. Другий варіант: Волинь-Поділля-Київ-Кам'янець-Одеса, термін подорожі 13 днів, вартість 60-65 карбованців. Третій варіант: Київ-Кам'янець, тривалість 11 днів, вартість 55-60 карбованців.

Слід відзначити роботу УМПЕТу, спрямовану на створення маршрутів нового типу, які логічно формувалися на підґрунті вже діючих, традиційних. Потреба в них була очевидною, по мірі розвитку туристсько-екскурсійної справи попит на них зростав. Особливим попитом користувався маршрут на пароплаві по Дніпру (за прикладом Волзького). УМПЕТ організовував і таку нову роботу як спеціалізовані туристські поїзди, наприклад, з Кременчука до Києва та ін.

У діяльності Українського екскурсійного товариства значна увага приділялася удосконаленню пізнавальних екскурсій, зокрема їх деталізації, що надавало можливість екскурсантам побачити велику кількість пам'ятних місць України. Так під час подорожі Київ-Херсон вони знайомилися з історією та сучасним розвитком 15 великих і малих міст: Києвом, Трипіллям, Ржищевом, Дніпропетровськом (із оглядом порогів), Запоріжжям, Нікополем, Кам'янкою, Каховкою, заповідником Асканія-Нова, Херсоном. Один з таких маршрутів по Чернігівщині охоплював 12 містечок і селищ: Новгород-Сіверський, Пирогівку, Дігтярівку, Редичево, Вишеньки, Короп, Макошин, Салтикову Дівицю, Чернігів, Поставиці, Остер. Екскурсія за маршрутом Харків-Запоріжжя пропонувала екскурсантам завітати до 14 екскурсійних пунктів: до Харкова, Лиману, Слов'янська, Краматорська, Артемівська, Микитівки, Кринички, Сталіно,

Дніпропетровська, Кривого Рогу, Нікополя, Запоріжжя. За маршрутом Харків-Ростов туристи мали можливість відвідати 8 екскурсійних пунктів: Харків, Зміїв, Ізюм, Гори Артема, Жовте, Кам'янське, Ростов.

У 20-ті роки екскурсійні заклади України створювали **цикли невеликих екскурсій «кругового типу»**, які потребували мало часу і грошових витрат. Але увага приділялася і далеким маршрутам, що також займали відповідне місце в розвитку екскурсій. Потрібно відмітити регіональну розгалуженість маршрутів, які, залежно від використання різноманітних транспортних засобів, розподілялися на залізничні, морські та річкові. Один з таких залізничних маршрутів, Харків-Маріуполь, охоплював індустриальні центри вугільної, металургійної, хімічної промисловості України: Харків, Артемівськ, Горлівку, Сталіно і в той же час знайомив з природою Донбасу та Азовським узбережжям у місті Маріуполі. Морські маршрути надавали екскурсантам можливість пізнати життя і промисловий розвиток головних портів узбережжя Чорного та Азовського морів, таких як Одеса, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Ялта, Феодосія, Керч, Бердянськ, Маріуполь, Таганрог. Розроблялися і різнопланові маршрути, які поєднували елементи транспортних і пішохідних екскурсій. Наприклад, подорожуючи по Дніпру за маршрутом Київ – Черкаси – Кременчук – Кам'янське -Дніпропетровськ-Пороги-Дніпробуд-Запоріжжя-Нікополь-Херсон-Одеса, екскурсанти під час огляду Порогів пересажувалися на човни, а потім здійснювали пішохідний перехід. Екскурсія по історичних місцях Полісся за маршрутом Київ-Коростень-Овруч включала проїзд залізницею і пароплавом по річках Прип'ять та Дніпро.

Потрібно підкреслити, що в 20-х роках вже були напрацювання **екскурсійних маршрутів спеціалізованого напрямку**. Наприклад, рекомендувалися маршрути по Кубані. Розробку таких маршрутів пов'язували з тим, що українця Кубань цікавить, насамперед, як край, що заселений на дві третини українцями, і саме виходячи з цього, Кубань могла стати улюбленим місцем екскурсантів.

Стабільне функціонування мережі екскурсійних установ здійснювалося через кадрове забезпечення, а саме: завідувачів екскурсійними комунами, базами, екскурсійними бюро, виставками, методичними кабінетами, гуртожитками; інструкторів

бібліотек, лабораторій, майстерень; консультантів. Велика увага приділялася керівникам екскурсій, екскурсоводам. Від їх професійних знань, активності, відповідальності, ініціативи, залежала оцінка роботи галузі в цілому. **До керівників екскурсій висувалися великі вимоги. Вони повинні були глибоко володіти фактичним матеріалом з історії, географії, археології, природознавства, мистецтва, етнографії та багатьох інших наук.** Їх робота стояла на першому місці в екскурсійному обслуговуванні туристів. Значимість її відзначали спеціалісти екскурсійної справи. Наприклад, М. Філянський у своєму «Короткому путівнику» за 1928 рік, звертаючись до туристів, підкреслював, що без керівника, який міг би розібратися у складних історично-культурних питаннях, екскурсійний огляд Києва — зайва витрата часу. Особливо потрібні були керівники для екскурсійного обслуговування дитячих груп. Ще в 1919 році, коли екскурсійна справа тільки починала засновуватися, Київська губерньська рада захисту дітей звернулася з офіційним листом до Губернського відділу народної освіти, в якому висловила прохання організувати екскурсію для її малолітніх підопічних. Особлива увага акцентувалася саме на вирішенні питання про запрошення досвідченого керівника, який зумів би в доступній формі ознайомити дітей з визначними історичними та художніми місцями. **У 1921 році в Києві з 28 квітня до 15 травня були організовані спеціальні курси з підготовки керівників для проведення екскурсій з дітьми.** Питання підготовки екскурсійних кадрів набувало великого значення з самого початку розвитку екскурсійної справи в Україні. І в 1928 році воно було гостро поставлене на Першій Всеукраїнській екскурсійній нараді. Для прикладу брали проведення екскурсій у заповіднику «Асканія-Нова». Нарада поставила питання про те, що за таких обставин, за яких проходить методичне обслуговування тих екскурсій, де показують зубра і говорять, що це зубр, надсилати туди групи немає ніякої рації. Виходячи з того, що така ситуація складалася в багатьох екскурсійних закладах, було прийняте рішення про те, що потрібно серйозно зайнятися питанням підготовки та перепідготовки екскурсоводів. Постійне зростання екскурсійного руху, запровадження екскурсій у роботі молодіжних робітничих гуртків також ставило вимогу, щоб кожна екскурсія мала керівника, який би пояснював все те, що для екскурсантів є новим і незрозумілим. **Потрібно підкреслити, що кадри екскурсоводів розглядалися як носії**

політичної пропаганди, тому їх підготовка в діяльності екскурсійних закладів займала одне з провідних місць. Вже в квітні 1919 року, з перших кроків свого становлення, Музейно-виставочно-екскурсійна комісія позашкільного відділу Народного Комісаріату освіти розпочала діяльність, спрямовану на організацію курсів з екскурсійної справи з метою розповсюдження її по всій Україні. Щоб екскурсії організовувалися не тільки по містах, але й по селах, на підприємствах. З цією метою вирішено було організувати читання лекцій з екскурсійної справи і проведення навчальних екскурсій в околицях Києва. У квітні 1919 року після реорганізації комісія почала діяти як підвідділ позашкільного відділу і далі продовжувала роботу, спрямовану на організацію курсів. На них передбачалося читання лекцій, проведення екскурсій із природознавства, мистецтва, місцевої старовини, промисловості і техніки. Відкриття курсів призначалося на 15 липня 1919 року. Оголошення про це надрукувала газета «Червоний стяг» від 9 липня 1919 року. Проект програми курсів з підготовки працівників музейної, виставкової і екскурсійної справи був розрахований на 50 слухачів. Планувалося прочитати лекції з розрахунку 56 годин і провести у формі практичних занять 26 екскурсій. Вступні лекції, які входили до першого загального розділу програми, складалися з таких тем, які розкривали значення екскурсій у справі освіти взагалі і в справі викладання краєзнавства зокрема. Тематика екскурсій створювалася як ілюстративний матеріал до лекцій з екскурсійної методики і охоплювала широкий спектр наукового та виробничо-практичного пізнання оточуючого середовища. Екскурсії пропонувалися геологічні, географічні, гідробіологічні, антропологічні та етнографічні, археологічні, з мистецтва, на заводи, з сільського господарства і лісоводства, соціально-економічні. Курси діяли і навіть давали їх слухачам переваги для безпосередньої діяльності в ті тяжкі часи громадянської війни. Багато курсантів займалися пам'яткоохоронною роботою, їм потрібно було досліджувати навіть такі території, куди можна було потрапити тільки з перепусткою. Завідуючий курсами допомагав отримувати такі перепустки.

Широку діяльність у справі підготовки керівників і організаторів екскурсій розгорнув у 1922 році Музейно-виставочно-екскурсійний підвідділ Харківської Губнаросвіти. З цією метою він організував губернські курси, на яких більшу увагу приділяв

практичним заняттям і методичним екскурсіям. Планувалося за шість місяців провести вісім екскурсій. Підвідділ також організував губернські, районні та повітові конференції. На них виступали спеціалісти з екскурсійної справи, проводилися заняття з екскурсійної методики та екскурсії. Конференції готувалися не тільки для дорослої аудиторії, але й для підлітків. Підвідділ поставив перед собою завдання охопити своєю діяльністю 11 повітів і 3 райони.

У 1928 році було підготовлено «Положення про екскурсійно-виставочну роботу в УСРР». У Положенні відмічалось, що керівництво підготовкою та перепідготовкою працівників екскурсійно-виставочної справи шляхом утворення екскурсійних курсів, організації екскурсійних конференцій та екскурсійних семінарів у Всеукраїнському масштабі покладалося на Наркомос УСРР. До компетенції окружних екскурсійно-виставочних бюро належала підготовка кадрів місцевих екскурсупрацівників і підвищення їхньої кваліфікації.

1928-1929 роки були періодом найактивнішої діяльності Українського екскурсійного товариства (УМПЕТу). Користуючись «Положенням про екскурсійно-виставочну роботу в УСРР», його керівництво зуміло провести значну підготовчу роботу, і вже в грудні 1929 року відбувся перший семінар Товариства за програмою підвищення кваліфікації екскурсоводів і керівників груп. Кількість слухачів складала від 20 до 30 осіб. Заняття для зручності в основному працюючих слухачів проводилися ввечері. Програма семінару була розрахована на 42 академічні години. Теоретична підготовка включала такі питання: «Основні методичні засади екскурсійної роботи», «Методика історичних екскурсій», «Організаційні питання екскурсійної роботи». Практичні заняття проводилися у формі екскурсій: інтегральної (історичної) екскурсії по Харкову, до музею Слобідської України, до музею імені Артема, на підприємства Харкова.

Цінним у роботі семінару було те, що слухачі не просто прослухали його навчальну програму, а й самі провели чотири пробні екскурсії. Підготовка екскурсійних кадрів проводилася також безпосередньо в установах та на підприємствах, що були задіяні як постійні бази для організації екскурсій. На той період відчувалася нестача кваліфікованих керівників виробничих екскурсій. Організовувалися курси з метою підготувати квалі-

фікованого робітника — інструктора — керівника екскурсій. Музейно-виставочно-екскурсійний підрозділ Харківської Губнарсовіти в 1922 році також розпочав створення на підприємствах спеціалізованих лабораторій. Робітники, які виявляли бажання проводити екскурсії, опрацьовували на базах лабораторій екскурсійну методику. Відкрити такі лабораторії планувалося на 39 підприємствах і установах, таких, наприклад, як завод Електросила-1, паровозобудівний завод, машинобудівний завод, ткацька фабрика, зоологічний сад, астрономічна обсерваторія, метеорологічна станція та ін. Витрати брали на себе підприємства сумісно з Музейно-виставочно-екскурсійним підрозділом, а вони становили 3.240.000 карбованців. Наприкінці 20-х років приділялася увага не тільки екскурсоводам, але й організаторам екскурсій і туризму. У 1929 році культвідділ ВЦРПС розробив програму короткотермінових курсів із підготовки працівників саме такої категорії, і вона була рекомендована екскурсійним закладам. Програма складалася з двох окремих частин: для організаторів екскурсій і для організаторів туризму. Слухачі курсів за програмою для організаторів екскурсій вивчали питання екскурсійної методики, розкривали чергові завдання культроботи профспілок у напрямку організації екскурсій, знайомилися з економіко-географічною характеристикою України, з екскурсіями по СРСР і по Україні. Відпрацьовували організацію екскурсій різного типу (екскурсії-прогулянки, сімейні, цехові), складали програму для позаміських екскурсій-прогулянок. На практичних заняттях курсанти орієнтувалися по карті України, накреслювали свої маршрути, самостійно розробляли й проводили екскурсії-прогулянки. Програма організаторів туризму доповнювалася такими темами: «Туризм як форма культурно-освітньої роботи», «Підготовка туристів до мандрівки», «Організація туризму на підприємствах», «Україна як об'єкт для туристських мандрівок». В основі практичної роботи були прогулянки околицями міста, орієнтування на місцевості, складання планів місцевості.

На діяльність екскурсійних закладів значний вплив мала державна пільгова політика. Тільки залежно від неї вони могли надавати пільги учасникам екскурсій та подорожей, які їм були так необхідні. Економічне становище в країні залишалося складним. Заробітна платня зростала з року в рік не набагато. Це підтверджується, наприклад, такими документами як звіт Полтавського

Окружного Виконавчого Комітету 4-го скликання про свою роботу. У 1925-26 рр. для робітників вона становила 44 карбованці 80 копійок, у 1926-27 рр. — 54 карбованці 58 копійок, у 1926-27 рр. — 61 карбованець 70 копійок. Вартість далекої екскурсії, в залежності від маршруту, кількості днів перебування туристів на маршруті для груп та індивідуальних туристів була різною. Ціна путівки екскурсії по Волзі пароплавом на 12 днів для екскурсанта з організованої групи становила 58 карбованців, до Криму на 10 днів — 38 карбованців. По Україні екскурсійна подорож за маршрутом Київ — Дніпро — Дніпрельстан на 11 днів коштувала 24 карбованці, за маршрутом Донбас — Дніпрельстан — Криворіжжя на 12 днів — 30 карбованців тощо.

Керівні органи екскурсійної справи піднімали питання про те, що необхідно наблизити вартість екскурсій до матеріальних можливостей пересічно-забезпеченого робітника. Рада Народних Комісарів УСРР 26 квітня 1928 року прийняла постанову «Про оперплан роботи Народного Комісаріату Освіти УСРР на 1927/28 рр.» У ній розглядалося питання і про розвиток туристсько-екскурсійної справи. Зокрема, відмічалось: «Констатуючи наявність великого тяготіння широких мас і молоді до культурно-освітніх екскурсій і до туристики, вважати за конче потрібне підвести матеріальну базу під цю форму роботи і добитись збільшення кількості пільгових квитків».

Асигнування з центрального і місцевих бюджетів не забезпечували вимог екскурсійної роботи в УСРР. Вихід із такої складної ситуації був можливий лише за умови надання пільг учасникам екскурсій. Питання пільгового забезпечення екскурсантів хоч і з великими труднощами, але поступово вирішувалося. Особлива увага в пільговому забезпеченні приділялася школам, середнім і вищим навчальним закладам. **Вже у 1923 році було затверджено інструкцію «Про порядок застосування екскурсійного тарифу, встановленого Постановою тарифного комітету НКШС».** Встановлений тариф у розмірі 75% знижки на проїзд екскурсантів залізницею, внутрішнім водним (річковим) шляхом УСРР розповсюджувався на учнів всіх навчальних закладів. І, що особливо було важливим, тариф розповсюджувався також на наукових і педагогічних працівників навчальних закладів. Для отримання пільгових квитків потрібно було дотримуватись відповідних правил. Кожний Головний комітет Наркомосу ви-

діляв відповідального представника для керівництва екскурсійним рухом груп для розподілу наданих даному Головному комітету фонду екскурсійних одиниць. Для одержання пільгових посвідчень організатору екскурсії потрібно було подати до Наркомосу (через відповідний Головний комітет і Відділ) письмову заяву, де вказати: 1) мету екскурсії; 2) кількість екскурсантів (окремо учнів і учителів) з додаванням поіменного списку; 3) назву станції відправлення, всі пункти зупинок із зазначенням тривалості кожної зупинки; 4) яким чином група буде відправлятися від однієї зупинки до іншої (залізницею, пароплавом, на конях, пішки), із зазначенням тривалості переїзду або переходу на кожній ділянці шляху; 5) термін від'їзду екскурсії; 6) термін повернення.

Одержані з Наркомосу посвідчення, які надавали право користуватися квитками за пільговим тарифом, пред'являлися у каси станцій і причалів разом із талоном до них, на якому проставлявся номер. Талон також скріплювався штампелем «пільга». Посвідчення й талон до нього ще скріплювали печатками Наркомосу та центрального фінансового управління й підписом відповідальної особи. Такий пільговий тариф давав право на чотири зупинки під час екскурсійної поїздки, яка могла тривати до двох місяців.

Пільговий тариф надавався екскурсійній учнівській групі у складі не менше 10 чоловік, учителів і наукових співробітників — не менше 5 чоловік. Звичайно, пільги стосувалися проїзду в твердих вагонах залізницею, у найнижчому пасажирському класі внутрішнім річковим шляхом. Вказана знижка робилася лише з вартості проїзду, місця для сидіння і лежання потрібно було сплачувати на загальних підставах. Але встановлення такого пільгового тарифу вже на початку 20-х років надало поштовх до загального розвитку екскурсійної діяльності, збільшення кількості екскурсійних груп і регіонального розширення маршрутів. **У 1927 році фінансово-економічним управлінням Наркомосу була прийнята інструкція «Про користування пільговим екскурсійним тарифом».** У ній відмічалось, що кожне посвідчення Наркомосу з правом пільгового проїзду видається тільки на одну особу. Талон і посвідчення можна використовувати лише для однієї екскурсійної поїздки. В інструкції, у зв'язку з такими обмеженнями, надавалася рекомендація: «Щоб найдоцільніше використати пільгові квитки, проводити переваж-

но далекі екскурсії». Пільгові тарифи з часом переглядалися тими відомствами, які їх запроваджували: залізниця, пароплавство або керівні туристсько-екскурсійні структури. З початком діяльності Українського мішаного пайового екскурсійного товариства Колегія Народного Комісаріату освіти 23 березня 1928 року прийняла рішення, яке було підтверджене в червні того ж року про те, що всі екскурсійні квитки зосереджуються в УМПЕТі й видаються організаціям за їх замовленнями для проведення організованих екскурсій. Колегія визнала за потрібне, щоб УМПЕТ широко рекламував та інформував усі організації, зокрема ОкрІ-но та РайНО, про порядок отримання й розповсюдження квитків та про можливість УМПЕТу щодо обслуговування екскурсантів. УМПЕТу було доручено розробити диференційований порядок оплати за кожний квиток та віднайти можливість надання певних пільг для організованих дитячих екскурсій. Було вирішено про те, що в тих випадках, коли ВУЗи або школи мають певний план щодо проведення екскурсій і самі забезпечують свою екскурсію заздалегідь підготовленим приміщенням та їжею, не користуючись базами УМПЕТу, УМПЕТ видає квитки цим організаціям безоплатно (не стягуючи 2-х карбованців за кожний квиток). Наркомос також запропонував УМПЕТу вжити негайних заходів, щоб квитки, призначені Соцвиху, використовувалися обов'язково цими закладами і негайно були надіслані на місця. Колегія постановила вважати за можливе видавати квитки одному представникові з місць без обов'язкового приїзду всіх екскурсантів.

УМПЕТ розробив спеціальні правила проведення екскурсій за маршрутами, встановленими на 1929 рік. В Окрінспектури, навчальні заклади, установи були розповсюджені проспекти з описом маршрутів, правилами запису на екскурсії та інформацією про кількість пільгових літер (квитків). Пільгові екскурсійні літери з 50% тарифом Українське екскурсійне товариство видавало, якщо екскурсії проводилися з його обслуговуванням. Для того, щоб записатися на маршрути або придбати посвідчення Товариства, необхідно було надіслати анкети. Пільгові літери екскурсійні групи могли отримати у філіях товариства: у Києві, Одесі, Дніпропетровську, Дніпрелістані, Херсоні.

Крім запланованого пільгового тарифу, були розроблені ще додаткові. У межах однієї залізниці на відстані не більше як 535 кілометрів: Південної залізниці і Донецької залізниці груп від

50 до 100 екскурсантів надавалася знижка 25%, від 100 до 150-35%; Катеринославської залізниці — групі від 15 екскурсантів — 25 %; Південно — Західної залізниці — групі від 15 екскурсантів надавалася знижка 35%. Для одержання цих пільг учасникам екскурсій потрібно було скласти списки учасників у двох примірниках і за тиждень звернутися до начальника залізничної станції. Планувалися пільги і для екскурсантів, які подорожували річковим транспортом Дніпровського пароплавства. На відстань більше ніж 100 км групі від 15 екскурсантів надавалася знижка — 25%; від 50 екскурсантів — 50%.

Екскурсійне бюро Радторгфлоту пропонувало: студентам та профшколам під час подорожування II класом — знижку 25%, III класом — знижку 50%; викладачам під час подорожування II і III класами знижку — 15%; викладачам та учням у кількості не менше 10 осіб з 1-го квітня до 1 листопада для подорожування III класом знижку 40%; екскурсантам із посвідченнями різних культурно — просвітницьких установ (не менше як 10 осіб для III класу) — знижку 25%. Цінним було те, що **УМПЕТ порушував перед Наркомосом питання про надання пільг не тільки на транспорт, але й на харчування, а також на проживання.** Екскурсанти могли отримати пільгові літери разом із посвідченням Українського екскурсійного товариства і з ними мати право на знижку за проживання на українських туристських базах до 33%, на базах «Радянського туриста» до 20%. Екскурсійні заклади, зокрема екскурсійні бюро, намагалися надати екскурсантам пільги різного спрямування. Екскурсійне бюро Харківської Окрполітосвіти пропонувало безоплатне проживання на туристській базі та в інтернаті, який був розрахований на 25 екскурсантів. Дніпропетровське екскурсбюро давало знижку на проїзд у трамваях і автобусах. Екскурсанти з Харкова також отримали у Києві талони на безоплатний проїзд у трамваях містом. З великими труднощами, але поступово, планувалося забезпечення екскурсантів пільгами. **Порушувалося також питання про пільги не тільки на далекі, але й на ближні екскурсії.** Так, бюджетом Наркомосу УСРР у 1926-27 рр. було передбачено 30 тисяч карбованців для проведення екскурсій для студентів ВУЗів та робітфаків. У 1929 році Народний Комісаріат шляхів сполучення Союзу РСР на основі Постанови Ради Праці та Оборони розподілив для України 49 тисяч пільгових квитків. Але коштів і пільгових квитків було недостатньо.

Та, незважаючи на труднощі, забезпечення пільговими квитками надавало можливість студентству та учнівству подорожувати, брати участь в багатоденних поїздках і екскурсіях. Складнішим було становище у робітничих колективах. **На заводах і в установах почали створюватися туристські осередки, організовуватися консультаційні кабінети з питань туристської роботи, у стінгазетах виділялися спеціальні розділи під заголовками: «Готуйся завчасно до туристського походу!».** І в той же час пільгові літери спочатку призначалися тільки учасникам планових екскурсій. Але згодом це питання було вирішено позитивно і для учасників туристських подорожей. Вирішувалося воно на державному рівні. Наркомос, Головоцстрах, Наркомздоров'я зобов'язали Українське екскурсійне товариство вже у 1929 році забезпечити туристів пільговими квитками. «Дорожня книжка туриста», розроблена в 1930 році, також надавала пільги. У ній було записано: «Прохання до всіх професійних, спортивних, туристичних і екскурсійних організацій та державних установ надавати законну допомогу, забезпечувати ночівлю, транспорт, право відвідувати культурні заклади (музеї, виставки, зоо та ботанічні сади) на пільгових умовах».

Пільгове питання піднімалося на сторінках преси, зокрема в журналі «Культробітник», який вів постійну рубрику на цю тематику. В одній із статей журналу були надруковані рекомендації: розпочати запис туристів у групи по 5-10 чоловік і водночас здійснювати накопичення коштів. Кожен з учасників майбутньої подорожі, якщо він мав можливість в період відпустки відразу оплатити путівку (30 — 40 крб.), міг, починаючи з 15 березня до 1 квітня, вносити щомісяця по 5 крб. Обговорювалася піднята проблема і на Першій Всеукраїнській екскурсійній нараді у вересні 1928 року. Позитивним у пільговій політиці було те, що використання пільгових квитків, зокрема в навчальних закладах, перевірялося. У Постанові Народного Комісаріату Освіти «Про час та порядок подавання заяв на екскурсійні квитки» від 19 жовтня 1928 року зазначалося, що ВУЗи використовують квитки не завжди з навчальною метою, деякі навчальні заклади екскурсійні квитки не використовують повністю, в той час, як в інших ВУЗах кількість відпущених Наркомосом квитків не задовольняє їхніх потреб.

Екскурсійні заклади активно співпрацювали з профспілковими організаціями. Адже вони виконували одне завдання: підви-

щували самоосвіту трудящих, сприяли їх безпосередній участі в соціалістичному будівництві. У такому напрямку здійснювалася вся робота спілок, особливо культурно-освітня, яка стала однією з найважливіших галузей їх діяльності. Масовість була основним чинником профспілкових організацій, що на практиці яскраво проявлялось у здійсненні різноманітних екскурсійних заходів. Саме масовістю відзначалася одна з перших екскурсій, яку організувала культурно-просвітницька комісія Київської ради професійних спілок для своїх членів 9 червня 1919 року. Екскурсія планувалася на пароплавах і була розрахована на 1700 чоловік. Вона мала не тільки розважальний характер (пароплави супроводжували два оркестри, а також український, російський та єврейський хори), а й просвітницький. Для пояснення екскурсантам були запрошені спеціалісти з питань ботаніки та геології.

Екскурсійно-виставочно-музейний відділ Наркомосу, який керував екскурсійною справою, був не спроможний охопити всі підприємства та установи. Він здійснював узагальнення, передавав досвід професійним спілкам, які почали активно розгортати туристсько-екскурсійну діяльність серед робітничої молоді, спрямовуючи її в потрібному політичному напрямку. На початку 20-х років, коли екскурсійний рух ще тільки набував свого розвитку й економічно було важко організувати далекі подорожі, місцеві профспілкові комітети пропонували в основному екскурсії на виробництво, до музеїв, на виставки, екскурсії – прогулянки на недалеку відстань. Саме таку екскурсійну програму в 1925 році практикував для членів своєї профспілки Харківський Губвідділ «Сантруд». Вони стали учасниками екскурсій на фарфоро-фаянсове виробництво, на завод «Серп і молот», на радіостанцію, в музей історії партії, в музей ім. Артема, на промислову і сільськогосподарську виставки, в Зоологічний і Ботанічний сади. В екскурсіях взяло участь 347 членів профспілки, ще 405 членів профспілки під час екскурсій – прогулянок відвідало мальовничі райони Харківщини. Такі екскурсії тривали від восьми до п'ятнадцяти годин і забезпечувалися транспортом. Оплату, в середньому по шість карбованців за одного екскурсанта, здійснював Губвідділ. Але потрібно відмітити, що найбільше цікавилися далекими екскурсіями, і економічно міцні профспілки поступово почали їх організовувати. Таку можливість, наприклад, мала профспілка Південної

залізниці. Використовуючи свої внутрішні резерви, зокрема можливість забезпечити екскурсантів транспортом, вона в 1925 році організувала 12 екскурсій, у яких взяло участь 527 чоловік. З них шість — далеких, розрахованих на 202 екскурсанта. Профспілка мала широку мережу підрозділів, які звітували за проведену екскурсійну роботу. У 1926 році профспілка Південної залізниці організувала 49 екскурсій для 7527 екскурсантів. Це були екскурсії на острів Хортицю, до Сімферополя, Сум, Полтави, Черкас. Перед початком літнього екскурсійного сезону 1927 року, профспілковий комітет Південної залізниці розіслав всім своїм місцевим комітетам повідомлення з грифом «терміново» наступного змісту: «Одним із видів масової культроботи в літній період є екскурсія. Мета екскурсії — охопити по можливості найбільшу кількість членів нашої Спілки для індивідуального і колективного відпочинку, для ознайомлення широких спілкових мас з цілим рядом музейно-історичних пам'яток». У розпорядження комітету Південної залізниці було виділено два спеціалізованих екскурсійні вагони. Комітет визнавав, що далеких екскурсій буде організовано ще небагато і найбільша кількість членів спілки зможе взяти участь у місцевих екскурсіях у межах залізниці. Але на виконання поставлених завдань вже 11 квітня 1927 року на засіданні бюро культкомісії місцевому управлінню Південної залізниці було прийняте рішення: з 22 до 25 квітня провести далеку екскурсію до Севастополя і, у зв'язку з великою кількістю бажаючих, просити для цього надати ще додатково два вагони. У 1927 році понад 4 тисячі членів профспілки Південної залізниці, зокрема Харківських вагонних майстерень, Харківського, Лозовського, Люботинського, Полтавського, Куп'янського, Білгородського залізничних вузлів, змогли побачити багато історичних місць і відпочити під час далеких екскурсій за маршрутами: Харків — Київ, Ростов, Баку, Тифліс, Ялта, Батумі, Краматорськ, Запоріжжя, Дніпробуд, Мінеральні Води.

Екскурсійно-профспілковий рух стрімко зростає. На початку 1928 року Народний Комісаріат Освіти отримав від Всеукраїнської Ради профспілок заяви на екскурсії для 20-ти тисяч своїх членів, від Спілки РОБОС — для 4-х тисяч.

У 1928 році профспілки взяли активну участь у створенні Українського мішаного пайового екскурсійного товариства. І в Статуті товариства відзначалося: «Працювати у тісному зв'язку з

профспілками». У рішеннях Першої Всеукраїнської екскурсійної наради, яка відбулася у вересні 1928 року, велика увага була звернута на те, що профспілки на місцях повинні допомагати УМПЕТу в екскурсійній роботі, зокрема розробляти маршрути, вести підготовку кадрів, облаштовувати екскурсійні бази. Профспілки активно були задіяні в роботі екскурсбаз. Вони отримали найбільшу кількість голосів у Радах, які організовувалися і діяли при екскурсбазах. Екскурсійна нарада накреслила шляхи розвитку екскурсійної справи сумісно з профспілками: «лише за спільних зусиль ми дійсно зуміємо обслуговувати ту тягу до екскурсій, що є в трудящих, та перетворити екскурсії на один з чинників, що сприяють культурній революції». Нарада також підняла питання про соціальний захист трудящих. У першу чергу його повинні були вирішувати профспілки: «Треба, щоб профспілки у своїх бюджетах передбачили гроші на екскурсійні поїздки тим своїм членам, які одержують невелику зарплатню. Матеріальні труднощі дійсно ставали на заваді планової організації екскурсійної роботи безпосередньо на промислових підприємствах та в установах. Особливо це стосувалося індустриальних центрів, де була велика загальна кількість робітників, наприклад, таких як Дніпропетровськ. Саме там, на добре відомому заводі ім. Петровського, у 1927 році розпочалася активна діяльність заводського комітету, спрямована на організацію екскурсійної роботи серед робітників. Упродовж перших літніх місяців було проведено 32 екскурсії, переважно місцевого характеру: по Дніпру, на Дніпровські пороги, на Дніпрельстан. Далеких екскурсій було проведено тільки 2. Це було пов'язано з тим, що на 1900 робітників комітет отримав лише 25 пільгових квитків. Отже, питання матеріальної допомоги учасникам екскурсій стояло на першому місці. Більше пільг могли надавати своїм членам великі профспілкові організації. Саме до таких належав Всеукраїнський Комітет Спілки робітників харчової та смакової промисловості. Президія ЦК Спілки підтримувала зв'язок із Москвою. На літо 1929 року вона уклала угоду з акціонерним товариством «Радянський турист» і забронювала 1000 місць, з них — 300 на далекі екскурсії в різні міста Союзу і 700 — до Москви. Всі учасники цих екскурсій забезпечувалися пільговим проїздом: 50% від його загальної вартості Комітет Спілки асигнував на дотації екскурсантам зі своїх коштів — 8500 карбованців. Спілка робітників харчової та смакової промисло-

вості за пільговим тарифом також організувала в 1929 році першотравневі екскурсії для 44 своїх підприємств за маршрутами: Харків — Баку, Харків — Ленінград, Харків — Київ, Харків — Одеса, Харків — Дніпрелъстан. У вартість путівок, яка була від 14 до 35 карбованців входили: проїзд, харчування, проживання. Поступово профспілки все більше почали брати на свій баланс кошти, які спрямовувалися на розвиток туристсько-екскурсійної справи. Це сприяло запровадженню нових форм туристсько-екскурсійного обслуговування, наприклад, таких як **туристські поїзди**. Звичайно, на той період туристські поїзди потрібні були, в першу чергу, для масової агітаційної пропаганди. Але, незалежно від цього, таке екскурсійне обслуговування сприяло підвищенню загального культурного рівня трудящих, забезпечувало відвідування багатьох історичних місць за короткий період. Тому закономірним було те, що коли Харківська облпрофрада організувала дводенну екскурсію до Києва, в туристський поїзд, розрахований на 600 чоловік, розмістили — 700, зважаючи на велику зацікавленість робітників екскурсією. У 1929 році туристський поїзд, організований Харківською облрадою сумісно з УМПЕТом, знову вирушив у подорож, але вже у більш далеку — до Ленінграду через Москву. Її учасниками були 600 екскурсантів. Харківська облрада у тому ж 1929 році ще спромоглася організувати далеку екскурсію для сотень робітників туристським поїздом до столиці Азербайджану — Баку.

Профспілки були одними з ініціаторів організації екскурсій українських письменників до робітничих районів. Для практичного вирішення такої ініціативи **25 травня 1928 року було прийнято Постанову Наркомосу УСРР «Про екскурсії до робітничих районів»**. У ній констатувався той факт, що мало вживалося заходів для безпосереднього знайомства робітництва з красним письменством та його творами. Було визнано доцільним скликання спеціальної наради з цього питання у складі заступника Народного Комісара освіти, Голови Всеукраїнського товариства культурного зв'язку із закордоном, Голови культвідділу ВЦРПС, редактора газети «Пролетар», завідувача Агітпропа ЦК, завідувачів культвідділами ВЦВК гірняків, металістів та хіміків. Завдання наради полягало у сприянні активізації екскурсій письменників, музикантів до робітничих районів і планове їх проведення. Такі екскурсії було організовано до Криворіжжя,

Артемівська, Сталіно.

Розширення екскурсійної роботи вимагало від профспілок чіткої організації та планування. Вони вирішували багато питань у цьому напрямку. **Почав запроваджуватися інститут організаторів екскурсій на підприємствах і в установах**, що не виключало права і можливості кожного з працюючих отримувати поради і довідки про екскурсійні подорожі в центральних екскурсійних закладах. Але практика показала, що загальні довідки про екскурсійні подорожі зручніше отримати на підприємстві. До обов'язків організаторів входило інформування робітників та службовців про маршрути і умови екскурсій, проведення запису на екскурсії тощо. Місцеві комітети доповідали Окружним комітетам про роботу організаторів. Це питання обговорювалося на спеціальних нарадах. Велика увага приділялася також роботі керівників екскурсій, які супроводжували групи, зустрічали їх у місцях прибуття. Від них вимагалось глибоке пізнання тієї місцевості, куди направлялася група. Вони проводили з екскурсантами бесіди попереднього ознайомлення з тими місцями, до яких планувалося проведення екскурсій. Керівні профспілкові органи добивалися наявності чітко розроблених планів організації екскурсій в усіх без винятку місцевках. У практику запроваджувалося попереднє оформлення плану кожної екскурсії окремо, який заздалегідь роздавали екскурсантам. Створювалися спеціалізовані організаційні комісії, які через пресу сповіщали про екскурсію жителів тих міст, куди прибували екскурсанти. У туристських поїздах для керівництва екскурсіями формувалися і працювали спеціалізовані штаби. Окрпрофкомітети вирішували питання і про те, щоб у туристському поїзді обов'язково був медпрацівник. Екскурсійна справа на підприємствах заохочувалася. Підкреслювалося, що коли з підприємства в подорож їде компактна група, її можна як слід обслужити, пристосуватися до культурного рівня саме цієї групи. І ця група стане активом заводу. Заводський колектив зуміє зажадати від групи інформації.

Профспілки вивчали і узагальнювали досвід своєї екскурсійної діяльності, використовуючи розроблені ними анкети — звіти, які складалися з п'ятнадцяти питань і глибоко розкривали зміст проведеної роботи. В анкеті потрібно було вказати, з якою метою проводилася екскурсія, які засоби пересування використовувалися, скільки чоловік брали участь в екскурсії,

скільки осіб керувало екскурсією, як була розподілена робота між організаторами, в чому визначалася підготовча робота з технічної та організаційної сторони, як була погодинно розподілена програма екскурсії, за які кошти вона проводилася і яка сума була на неї витрачена, чи були зроблені підсумки про позитивні та негативні моменти, що виявилось непередбаченим під час підготовки і проведення екскурсії.

Керівні профспілкові організації проводили статистичні дослідження екскурсійної діяльності своїх низових ланок, зокрема фабрично-заводських місцевих комітетів. І статистика підтверджує постійне зростання екскурсійної діяльності профспілок, спрямованої на загальний розвиток туристсько-екскурсійної справи в Україні. Так, у 1927 році фабрично-заводські місцеві комітети провели 36954 заходи, екскурсії склали від них 1,8%, в 1928 році – 20216 заходів, екскурсії склали 2,7 %, у 1929 році – 28981 захід, екскурсії склали 3,5%.

Своє першочергове завдання профспілки вбачали в тому, щоб вплинути на екскурсійний рух, надати екскурсійній справі і туризму певну установку, знайти організаційні форми, які б забезпечували об'єднання і координування всієї екскурсійної роботи в республіканському масштабі, переведення стихійного екскурсійного руху на рейки планово-культурно-виховної роботи.

Таким чином, активна екскурсійна діяльність профспілок сумісно з екскурсійними закладами сприяла загальному розвитку екскурсійної справи в Україні в 20-30-х роках.

2.3. Екскурсійна діяльність навчальних закладів

У культурному будівництві України на початку 20-х років питання організації освіти займало важливе місце, адже саме в той період відбувався складний процес формування радянської освітньої політики. Велика увага приділялася як ліквідації неписьменності, так і підготовці пролетарських кадрів із вищою освітою. Основне завдання більшовицької влади полягало в тому, щоб змінити й перебудувати організаційні форми навчання й виховання, вкласти в них новий зміст. У середній трудовій, професійній та вищій школах почали запроваджуватися карди-

нальні реформи, які заклали надійний фундамент для здійснення широкої планомірної програми загальної перебудови освітянської справи. Законодавчо реформування було затверджене «Кодексом законів про народну освіту», що почав діяти вже з 1922 року. Всі дореволюційні навчальні предмети і виховні методи піддавалися ретельній перевірці та критиці. Багато з них було відкинуто, а серед тих, що залишилися, чільне місце зайняв екскурсійний метод. Відповідно до постанови Народного Комісаріату освіти на основі декрету № 5 від 12.05.1919 р. з програм усіх навчальних закладів були вилучені давні мови, релігійні предмети. За рахунок звільнених годин один день на тиждень планувався для культурно-освітньої роботи, зокрема для екскурсій. Розвиток освіти в 20-х роках відбувався у надзвичайно складних політичних, економічних та соціальних умовах, що було особливо відчутним для навчально-виховного процесу шкільних установ, адже вони були початковою ланкою в загальній системі освіти з новим пролетарським ідеологічним змістом, крізь який пробивався потужний струмінь національно-духовного відродження.

Екскурсії зайняли чільне місце в науково-методичному забезпеченні навчального процесу.

Загальноосвітні школи почали активно впроваджувати екскурсії як для підвищення ефективності педагогічного процесу, так і **для поєднання навчання з практикою**. Під час екскурсій учні знайомилися з виробництвом, господарськими, політичними, культурними установами. Екскурсійні маршрути охоплювали Харків, Донбас, Криворіжжя, Дніпропетровськ та інші господарчо-промислові комплекси України. Екскурсії використовувалися в багатьох ділянках шкільної роботи: громадсько-політичній, антирелігійній, інтернаціональній, військовій, оздоровчій. Але, в першу чергу, вони необхідні були для виконання навчальних програм. Упродовж 20-х років шкільні програми неодноразово переглядалися.

Програми були різні за змістом, але всі вони передбачали успішне засвоєння учнями навчального матеріалу. Система планових шкільних екскурсій, пов'язаних із вивченням основних предметів, допомагала учням опановувати теоретичні знання. Екскурсії дійсно стали складовою частиною педагогічного процесу, методом навчання. Вони увійшли окремим предметом до навчальних планів початкової школи. Відповідно до на-

вчального плану семирічної трудової школи, затвердженого Народним Комісаріатом освіти в 1920 році, екскурсії були закладені в основу вивчення курсу «Краєзнавство».

Система планових шкільних екскурсій, пов'язаних із вивченням шкільних предметів, допомагала дітям опановувати теоретичні знання і пов'язувати їх із практикою під час екскурсій на природу, до культурних, господарських установ, на виробництво. Вчителям надавалися рекомендації щодо шкільного навчання, де книжковий матеріал повинен був доповнюватися живими, активними формами. Добре організована робота під час екскурсій сприяла накопиченню матеріалу для поглиблення знань із багатьох шкільних предметів: природознавства, краєзнавства, суспільствознавства, фізики, хімії та ін. Навчальний матеріал перевірявся і закріплювався на екскурсійних об'єктах. Педагоги шукали більш доцільних і ефективних методів навчання. Книжкового матеріалу для вивчення було недостатньо. Краєзнавчий матеріал, наприклад, рекомендувалося подавати за схемою: книжка і оточення. Екскурсійний метод відповідав багатьом поставленим вимогам. Педагогічна цінність його полягала в тому, що він надавав можливість учням охоплювати всі складні явища, синтезувати той матеріал, який накопичувався у процесі навчальної роботи, розширювати свій кругозір та практичний досвід. У 20-х роках значну увагу було приділено викладанню краєзнавства. Надавалися рекомендації збирати краєзнавчий матеріал саме шляхом екскурсій і проводити тривалі систематичні спостереження, «тому що за одну екскурсію нічого не зробиш». Шкільне краєзнавство підпорядковувалося завданням школи, але базувалося на досягненнях наукового краєзнавства і тому особливо потребувало використання екскурсійно-дослідницького методу. Під час екскурсій учні перевіряли окремі наукові твердження на матеріалі свого краю. Вони спостерігали, збирали та систематизували досліджені факти, робили потрібні висновки. А також аналізували факти, розроблені наукою, звіряли їх з явищами окремого регіону.

Краєзнавчі екскурсії були частиною навчальних програм як міських, так і сільських шкіл. Краєзнавчі екскурсії використовувалися у шкільних комплексних програмах, під час проведення яких більше уваги приділялося сучасності. Підкреслювалося, що комплексна тема, тільки тоді стає справжнім дидактичним матеріалом, коли вона є «відтінком живої дійсності». Тому

екскурсії рекомендувалося проводити в «рамках сучасності». **Поступово стрижнем шкільного краєзнавства ставало виробництво.**

У 20-х роках відбувалася перебудова школи в напрямку її політехнізації з метою об'єднати не тільки трудове навчання, але й загальноосвітні предмети з виробництвом. Екскурсії також були поставлені на службу політехнізації. Запроваджувалася обов'язкова організація екскурсій на виробництво, в установи, підприємства. З'явився новий термін «виробниче краєзнавство». Учні працювали ланками за певними завданнями. Зібраний матеріал надавав можливість створювати колекції рослин, тварин, мінералів, ґрунтів, складати схеми процесу виробництва і оформлювати здобутий матеріал у вигляді діаграм, планів, графіків, карт тощо.

Значне місце займали в навчальних програмах екскурсії з суспільствознавства, вивчення якого було визначено важливим чинником суспільно-політичного виховання учнів. **Форми і методи викладання** цього «надзвичайно потрібного» з політичної точки зору того періоду, предмету, обговорювали на багатьох учительських нарадах та конференціях. Велику увагу було приділено цьому питанню і на першій Окружній нараді викладачів суспільствознавства, яка проводилася в Прилуках у 1928 році. У резолюції наради відмічалася, що з метою удосконалення навчального процесу потрібно обов'язково використовувати активні методи роботи, такі як екскурсійний.

Відзначалося, що екскурсії заслуговують найбільшої уваги викладачів суспільствознавства, тому що екскурсія вводить слухачів безпосередньо в саме життя, знайомить їх зі справами не на словах і не з книг. Екскурсія «оживляла» викладання, робила учнівське життя різноманітнішим, залишала в душах учнів яскравий слід і збуджувала їх цікавість та інтерес до предмету. Екскурсія розглядалася як єдиний комплекс, до якого можуть приєднуватися предмети з різних галузей. У викладанні суспільствознавства вчителі виділяли такі три методичні моменти: 1) Просте засвоєння книжкового матеріалу, оповідання учителя; 2) Наочний момент, учитель зосереджує увагу на якомусь об'єкті, учні пасивно слухають та дивляться, а потім обговорюють цей об'єкт. Сюди відносили «демонстративну» і «дослідчу» екскурсії; 3) Вищий ступінь активного вивчення предмету — його дослідження, до якого відносили дослідну екскурсію. Теорія викладання сусп-

ільствознавства була тісно пов'язана з екскурсійною практикою. Наприклад, екскурсія до села доповнювала тему «Зв'язок між містом і селом». Учні під час екскурсії досліджували і вивчали питання про характерні особливості села, чим воно відрізнялося від міста і в чому полягав зв'язок між містом і селом, робітником і селянином. Учні порівнювали життя селянської і міської родини, селянського двору та великого міського будинку, звертали увагу на те, що всі відмінності залежать від різного характеру праці мешканців міста і села, і повинні були зазначити, які, на їх думку, завдання стояли перед містом і селом щодо зв'язку між ними. Екскурсійні дослідження підтверджували відповіді на запитання: як людність бере участь у виборах делегатів на з'їзди — районні, окружні, всеукраїнські; як організовано було владу на селі до революції і яку участь в ній брала сільська людність, історія Ради села; культурне життя села (хата-читальня, газети, сількори, кількість дітей шкільного віку і відсоток, який охоплювала школа). Екскурсія до сільбуду розкривала питання, як робітничий клас допомагає селу поліпшити своє життя і як підвищення культурного рівня селянина допомагало поліпшувати господарство. Учні досліджували господарство села в цілому, потім вивчали, оцінювали і порівнювали окремі сільські двори з погляду економіки і побуту. Для фіксування екскурсійного матеріалу учням рекомендувалося використовувати схеми, які допомагали в статистичному підрахуванні. Зокрема, якщо потрібно було дослідити, чим торгували магазини або торгівельні заклади, використовувалася схема, яка розкривала наступні питання: характер торгівлі (оптова, оптова-роздрібна, роздрібна); хто торгує (трести і синдикати, акціонерні товариства, кооперація, привізна торгівля); асортимент товарів (для села, для міста, мішаний); район покупців (малий, місто, округа); торгівля разом з ремеслом.

У шкільних програмах суспільствознавства важливе місце займали питання економіки: народне господарство, його розвиток і форми, організація господарської діяльності, загальні економічні явища та чинники. І вже на початку 20-х років почали розроблятися спеціальні екскурсії для учнів у галузі економіки. В основу їх було закладено різну тематику: «Міський базар і торгівля»; «Торгова біржа»; «Ремесла»; «Кустарні промисли» тощо. Наприклад, екскурсія «Торгова біржа» пропонувала вивчення таких питань: біржа як організаційний, удоско-

налений базар, устрій біржі, правила біржової торгівлі, якими товарами торгують на біржі, в якій формі укладаються і як реєструються угоди, види угод, спекуляція, значення товарної біржі, види бірж.

Рекомендувалися довготривалі екскурсії на село для міських шкіл як органічна частина теми «Сільськогосподарська промисловість». Організовувалися вони під гаслом: «Більше безпосереднього вивчення життя й природи, й тому більше екскурсій на сільськогосподарське виробництво та в природу».

Багато екскурсій було включено до шкільних програм із природознавства. Вони розроблялися до кожної теми. Так, вивчаючи тему «Весняне пробудження», учні здійснювали екскурсії до лісу. Вивчаючи тему «Життя прісних вод», здійснювали екскурсію на водозабір тощо.

Всі навчальні екскурсії готувались і проводились за єдиною схемою, яка розділялася на три етапи: I — підготовка екскурсії, II — проведення екскурсії, III — опрацювання матеріалів. На першому етапі вирішувалося питання про вибір місця для проведення екскурсії та екскурсійних об'єктів. Проводилася попередня бесіда, розроблявся організаційний план екскурсії. На другому етапі відбувався безпосередній огляд маршруту, дослідження об'єктів, фіксування цікавих явищ, здобування потрібних відомостей. Третій етап передбачав облік та систематизацію матеріалів екскурсії: створення колекцій, складання карт, діаграм, таблиць та написання доповідей.

Школа прагнула виховати в учнів дослідницький підхід до навколишнього світу. І саме на екскурсіях, на практиці відбувався процес дослідження учнями багатьох суспільних та природних явищ. Для проведення екскурсійних дослідів Науково-Педагогічний Комітет Соціального виховання розробив спеціальне приладдя.

Школи підтримували тісний зв'язок із багатьма науковими установами, отримували від них завдання і на екскурсіях проводили потрібні дослідження. Учні однієї з Тульчинських центральних трудшкол збирали фольклорний матеріал для історико-етнографічної комісії Всеукраїнської Академії Наук, співпрацювали з Харківською науково-дослідницькою кафедрою ботаніки.

Багато учнівських екскурсій і туристських походів проводилося в позашкільний час, але всі вони були тісно пов'язані із загальни-

ми освітньо-виховними завданнями школи. Такі екскурсії доповнювали засвоєні учнями знання, ілюстрували їх, а також сприяли вивченню нового матеріалу. Завдання школи полягало в тому, щоб допомогти дітям з'ясувати соціально-економічне оточення, побут, соціально-культурні обставини, адміністративно-господарське оточення, природні умови. Саме таку мету було поставлено і виконано в екскурсіях до Криму і на Кавказ із відвідуванням Донбасу, які здійснили школярі полтавських шкіл влітку 1924 року. Екскурсії ілюстрували знання учнів у природничій, економічній, географічній галузях. Доповнювали відомості з краєзнавства, історії, культури. Знайомили з роботою і життям робітників вугільної промисловості. Позашкільні екскурсії особливо сприяли розвитку естетичного відчуття. Саме естетичному вихованню приділили велику увагу педагоги Полтавської трудової школи №6 під час організації екскурсії до Криму і Києва. Вони хотіли, щоб надовго залишилися в пам'яті учнів мальовнича панорама Ялти, гора Ай-Петрі, скелі О.Пушкіна та Айвазовського, а також пам'ятники історії та архітектури в Києві: Михайлівський собор, Софія, Володимирська гірка, Хрещатик. Загалом мета кожної екскурсії полягала в тому, щоб навчити дітей сприймати навколишній світ, збуджувати творчу фантазію. Екскурсії надавали можливість відчуті епоху, відлуння минулого та історичну перспективу майбутнього. Маршрути позашкільних екскурсій були найрізноманітніші, тривали від одного до двадцяти п'яти днів, охоплювали багато міст і сіл. Наприклад, учні, які подорожували за маршрутом Полтава-Крим, відвідували Київ, Канів, Миколаїв, Ялту, Севастополь, Харків. Отже, могли ознайомитись з історичними пам'ятками Києва, могилою-заповідником Т.Шевченка, забудовою берегів Дніпра, із залізничною промисловістю, Дніпровими порогами, із працею і життям портових робітників, із природою Чорного моря, життям кримського населення, із державними установами столиці України — Харкова. Поступово шкільні екскурсії охопили майже всі регіони України. Педагоги прагнули прилучити учнів до історичних цінностей свого краю, розширити навчальні програми екскурсійним методом наочного пізнання природних явищ і тих процесів, які відбувались у суспільстві. Практично набуті знання під час екскурсії, безпосереднє знайомство з пам'ятками історії, природи, культурою і звичаями різних регіонів України та інших республік стимулю-

вали пізнавальну активність учнів, наближали їх до життя.

Екскурсії вчили не просто дивитися, а й спостерігати.

Значення екскурсій у шкільній системі було цілком очевидним. Школи організовували їх вже на початку 20-х років. У 1921 році відділ народної освіти Золотоніського району проводив значну підготовчу роботу з організації екскурсій під час літніх канікул. У 1922 році, відповідно до календарного плану відділу народної освіти, екскурсійну діяльність розгорнули школи Богуславського повіту. Екскурсії, які організовували в 1924 році 12 шкіл і 4 дитячих будинки міста Полтави, були заплановані для 836 учнів. Із них тільки 268 учнів 1-ої трудової школи готувалися стати учасниками 7 екскурсій.

У тому ж, 1924 році, для 427 учнів та 53 вчителів 13 трудових шкіл і двох дитячих будинків м. Києва було намічено екскурсії до Канева, Севастополя, Ленінграда, Москви.

Кількість учасників екскурсій постійно зростала. Якщо в 1925-26 навчальному році в екскурсіях, проведених школами Полтавської Окрінспектури побувало 484 учні, то вже в 1926-27 навчальному році — 1114. Сільські школи мали менше можливостей для організації позашкільних екскурсій порівняно з міськими. Це було пов'язано з економічними труднощами, географічно-регіональним віддаленням від центральних доріг і міст та ін. Але потяг сільських учнів до пізнання свого краю та інших республік, до подорожей був надзвичайно великим. Що й відмітили в листі до Полтавської Окрінспектури вчителі Добрівської семирічної трудової школи в 1924 році: «Готуємося на екскурсію до міста Харкова, куди учні виявили надзвичайно велике бажання поїхати. Екскурсія ця, на нашу думку, повинна дати дуже багато». Учні цієї невеликої школи дійсно могли отримати можливість ознайомитись із життям великого міста — із столицею України, відвідати музеї, освітні установи, театри, закріпити свої знання з фізики, політекономії під час виробничих екскурсій на заводи та фабрики. З метою підвищення культурно-освітнього рівня учнів, сільські школи докладали багато зусиль для організації екскурсій. І вже в 1924 році 10 сільських шкіл Київської та Шевченківської областей надали можливість школярам ознайомитися з видатними пам'ятками і історією багатьох міст України; у Криворізькій окрузі були передбачені екскурсії для 310 учнів і 22 педагогів. Відповідно до

плану екскурсіями до Криму, Кавказу, Кривого Рогу, Асканії Нової були охоплені учні з шкіл Катеринославської округи.

Екскурсії проводилися в основному 1-3 — денні, в своїй окрузі або до Харкова — столиці України, до древнього Києва, до промислових центрів України, таких як Криворізький басейн тощо. Звичайно, потяг до багатоденних екскурсій за межі республіки був великий. Але проведення далеких екскурсій вимагало чималих витрат.

Незважаючи на економічні труднощі, долаючи всі складності, пов'язані з організаційними моментами, **школи розгорнули велику роботу в напрямку проведення і далеких екскурсій**: до Криму, Москви, Ленінграда, Північного і Південного Кавказу, навіть до Уралу. Далекі екскурсії мали велике значення для освітньо-виховної роботи з учнями. Вони поширювали світогляд, підвищували активність. У 1924 році 18 шкіл міста Полтави організували 17 далеких екскурсій. П'ятнадцять київських шкіл — 11 далеких екскурсій.

Значним був виховний вплив екскурсійної справи на становлення молодого людини, особливо в дитячих установах Соцвиху. Громадянська війна залишила без батьків тисячі дітей. Тільки в дитячих установах Харкова виховувалося 6 тисяч колишніх безпритульних. Вони отримували там не лише засоби для існування, але й освіту, підготовку, необхідну для самостійної трудової діяльності. Вихованці дитячих будинків опановували знання відповідно до навчальних програм трудової школи. **У дитячих будинках широко застосовувалися нові навчально-виховні методи. І серед них — екскурсійний.** У 1923 році це відмічала у своєму річному звіті Харківська Окрінспектура. Центр роботи з вихованцями дитячих будинків округи зосереджувався на активних методах виховання, зокрема — на екскурсійному. Проводилися екскурсії по місту, на річку, до лісу. Суспільствознавчі та природничі екскурсії проводило багато дитбудинків. Наприклад, Данилівський і Миново-Рашинський Харківської округи під час екскурсії знайомили своїх вихованців із Харковом, як зі столицею України, індустріальним, культурним центром. Харківський дитбудинок ім. Артема організував екскурсії до Москви. Екскурсії, туристські походи як важливий метод, спрямований на підняття загальної культури людини, використовував в своїй роботі педагог А.С. Макаренко. У 1929 році він органі-

зував для комунарів перший літній похід до Москви. Пізніше такі походи традиційно проводилися щорічно. У 1930 році комуна в повному складі здійснила похід до Криму. Проживали комунари на березі моря. Вони провели багато екскурсій по Криму, під час яких ознайомилися з історичними пам'ятками Ялти, Севастополя та інших південних міст. Школярів дуже цікавили далекі походи, розраховані на 2-3 дні. Вони йшли пішки, жили у своєрідних умовах, виконували свої пісні.

Екскурсії активно впроваджувалися у шкільних закладах як освітньо-виховна форма роботи з дітьми. Під час екскурсій вони розширювали свій кругозір, набували нових знань.

У школах працювали краєзнавчо-екскурсійні гуртки, які практикували далекі екскурсії. Кожна подорож і екскурсії надавали гуртківцям багатий матеріал для краєзнавчої роботи. Учні брали участь у «Зіркових походах», до яких міські і сільські школи готувалися заздалегідь. Учні міських шкіл йшли до села, а сільські школярі в цей час здійснювали екскурсії по місту. Популярним у 20-ті роки було проведення естафет. Це могла бути декада, або місячник з багатьох питань громадсько-політичної роботи. І завжди естафета включала розробку нових екскурсійних маршрутів. Із метою пропаганди екскурсійної справи серед учнів, у школах проводилися тематичні вечори. Спочатку учні самі ставали учасниками екскурсій. На вечорі вони складали усний звіт про свою подорож, представляли цікаві експонати на виставці, готували і показували цікаву виставу, проводили вікторину на екскурсійну тематику.

У жовтні 1930 року було офіційно затверджено Статут Центральної дитячої екскурсійної станції Народного Комісаріату освіти та Центрального Бюро Комуністичного Дитячого Руху ЦК ЛКСМУ України. Основне спрямування роботи станції полягало в тому, що вона керувала через місцеві дитячі екскурсійні бази організацією дитячих екскурсій, подорожей по УСРР та СРСР.

При станції була створена **центральна екскурсійна база**. Працівниками станції була розроблена мережа дитячих екскурсійних баз для Народного Комісаріату Освіти та ЦК ЛКСМУ, скликалися інструктивні наради для місцевих робітників у справах екскурсійної роботи з дітьми та дитячого туризму. Працівники ЦДЕС консультували школи, клуби, гуртки та загони юних піонерів із питань дитячого туризму, висвітлювали досвід роботи у

пресі. На станції була створена методична комісія, яка видавала методичну літературу. Керівництво станції заслуховувало звіти громадських організацій та добровільних товариств про проведену ними екскурсійну роботу з дітьми, розглядалися їх плани. Плани роботи станції затверджував Наркомос та ЦК ЛКСМ України.

Екскурсії та походи також були дійовими чинниками оздоровлення дітей. У 1928 році роботу Наркомату охорони здоров'я з питання «Проведення дитячої оздоровчої кампанії в 1927р. та план проведення її у 1928р.» було заслухано на засіданні Малої Президії ВУ/ЦВК УСРР. У рішенні Президії відмічалось, що на рівні з іншими оздоровчими заходами обов'язково потрібно ввести у практику організацію екскурсій. Піднімалося питання про **використання екскурсій у дитячих оздоровчих установах**. Рекомендувалося не робити їх надто далекими, перед початком екскурсії накреслювати її план, виділяти цікаві пункти для огляду. Школам також рекомендували звернути увагу на літні оздоровчі екскурсії. Їх проведення особливо було необхідно для шкіл великих промислових міст і районів. І вони організовували масові екскурсії, походи за місто, на природу, а також відкривали оздоровчі табори та піонерські майданчики. За літній сезон 1928 року 6340 школярів — дітей працівників відділень тільки Південної - залізниці оздоровилися в таборах та піонер майданчиках. Вони активно включалися в різноманітні природничі екскурсії — прогулянки. Бюджет оздоровчої кампанії по 33 округах України в 1927 році становив 1488391 карбованців, у 1928 — 1752571 карбованець. У 1928 році бюджет відповідно зріс на 18%. Головне завдання шкільних екскурсій полягало в тому, щоб виховати в учнів розуміння важливості екскурсійної роботи.

Отже, незважаючи на труднощі, політичне спрямування, екскурсійний рух серед школярів поширювався, активно використовувався у навчальному і виховному процесі школи.

20-ті роки були періодом становлення нової системи середньої професійної та вищої освіти в Україні. Зруйноване громадянською війною та більшовицькою політикою «воєнного комунізму» народне господарство у процесі відбудови відчувало потребу у спеціалістах багатьох професій. Це обумовило формування мережі навчальних закладів різних профілів. Так, у 1921 році в Україні працювало 426 профшкіл, 200 технікумів, 38

інститутів, а в 1923 році вже 705 профшкіл, 394 технікуми і 41 інститут. Досить широкого розмаху набуло у ті роки висуванство й тисячі робітників і селян займали керівні посади в різних галузях народного господарства, поповнювали зростаючий управлінський апарат. А для цього потрібно було бути компетентним, мати певну наукову освіту. Партія розгорнула велику роботу по формуванню кадрів нової радянської інтелігенції. Середня та вища школи, як і інші ланки освіти, стали ареною широкомасштабних експериментів. Одним з них був класовий підхід до навчання, коли до навчальних закладів приймалися учні переважно робітничо-селянського походження. Оскільки освітній рівень цієї молоді був дуже низьким, створювалась ціла мережа підготовчих навчальних закладів — професійних шкіл, робітничих факультетів, які в доступній формі проводили навчально-виховну, культурно-освітню роботу, намагаючись «дотягти» учнів до можливості продовжувати навчання в середніх і спеціалізованих вищих навчальних закладах. У цих умовах екскурсійний метод було визнано як ефективний метод навчання. Вже 1 лютого 1919 року Відділ Народної Освіти Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України постановив, що освітня діяльність вищого навчального закладу складається з організації лекцій, виставок, з'їздів та екскурсій. Потрібно підкреслити, що питання про роль і місце екскурсійного методу в навчальних закладах перебувало на контролі державних освітянських керівних установ. Такий контроль не був випадковим; екскурсійному методу, насамперед, надавалось значення засобу політичного виховання так само, як і всій екскурсійній справі. Звичайно, більшовики не відкидали повністю значення екскурсій для підвищення ефективності навчального процесу. Екскурсії поглиблювали знання студентів, здобутих на лекціях і семінарах, допомагали на практиці вивчати виробництво. Отже, включення екскурсій до навчальних програм вищих і середніх навчальних закладів стало вимогою часу. **Найбільш цілеспрямовано використовували екскурсійний метод у навчально-виховному процесі інститути народної освіти, педагогічні технікуми, курси підготовки та підвищення кваліфікації вчителів.** Вони готували тисячі освітян. Так, у 1926–27 навчальному році у педагогічних інститутах навчалось 6337 студентів, а в технікумах — 8834. Система освіти того періоду, відповідно до ідеологічного спрямуван-

ня, потребувала не просто вчителя-предметника, а вчителя-пропагандиста, провідника ідей соціалістичних «звершень». Застосування екскурсійного методу відкривало великі перспективи ідейного впливу на кожну молоду людину. У педінститутах, у зв'язку з цим, розгорнулася підготовка вчителя-організатора екскурсійної справи. Перед майбутніми вчителями ставилося важливе завдання не тільки сприймати, а й вивчати екскурсійну методику, щоб потім шляхом самостійного проведення екскурсій, формувати у школярів новий світогляд. Крім того, на екскурсійному матеріалі базувалося викладання майже всіх шкільних предметів. Отже, студентів, як майбутніх вчителів історії, географії, природничих наук, хімії, фізики, суспільствознавства, краєзнавства, чекала попереду велика екскурсійна практика. Підготовка керівників екскурсій у педагогічних закладах була пов'язана ще з таким важливим чинником як поглиблене вивчення студентами основ психології. Психологічними аспектами екскурсійної справи займалися Науково-Педагогічний Комітет, спеціалісти, науковці. Зокрема, професор І.М. Гревс навіть увів спеціальний термін для визначення цієї психологічної секції, а саме: «подорожувальність». Вчений підкреслював, що в цьому понятті приховано глибокий психологічний зміст. Теоретик екскурсійної справи професор Б. Райков відмічав особливу яскравість і піднесеність відчуттів у подорожі. Люди стають веселішими, більш товаристськими, так, ніби разом з традиційним оточенням, вони залишили десь позаду себе тягар своїх буденних переживань і придбали нову просвітлену психологію. В цілому, процес викладання у педагогічних закладах відбувався за такою схемою: лекції, семінарські заняття, лабораторні, екскурсії. Екскурсії поділялись на навчальні та пізнавальні. На першому плані, звичайно, були навчальні. Вони використовувались як метод вивчення студентами основних теоретичних дисциплін. Такі екскурсії активно впроваджувались, наприклад, у Полтавському інституті народної освіти. Весь теоретичний лекційний матеріал опрацьовувався студентами під час практичних екскурсійних занять. Лише в 1925-26 році було проведено 30 навчальних екскурсій. Вони були різноманітними за тематикою: виробничі (на промислові підприємства), управлінські (у державні установи), природничі (що допомагали вивчати явища природи) тощо. Для студентів Житомирського інституту народної освіти організовувались екскурсії

до Волинського центрального музею, де вони знайомилися з експонатами та проводили практичні заняття в лабораторії музею з природознавства. В інституті діяв педагогічний музей. Його створенню сприяли навчально-наукові екскурсії студентів. Студенти самі проводили екскурсії по музею для школярів округи. Тільки за період з 15 липня до 1 жовтня 1923 року музей відвідало 950 екскурсантів. Практикувалися екскурсії в Ніжинському інституті народної освіти. Викладачі кафедри історії, культури і мови брали участь у наукових екскурсіях, проводили навчальні та загальноосвітні екскурсії для студентів Ніжинського інституту, а також для екскурсійних груп, які прибували до Ніжина з інших міст України. Студенти інституту вивчали історію Ніжина, для них організовувалися екскурсії до будинку Мазепи, до архіву тощо. Вони також здійснили екскурсію до Москви. Викладачі та аспіранти інституту проводили екскурсії по Ніжину з відвідуванням архівів для школярів Києва та Чернігівського інституту народної освіти. Планово проводилися ілюстративні та дослідницькі екскурсії під час вивчення у педагогічних вузах і технікумах курсу з краєзнавства. Мета таких екскурсій полягала в тому, щоб навчити студентів екскурсійної техніки, яка їм буде необхідна в майбутньому для вивчення довкілля екскурсійним методом. Після закінчення екскурсій студенти детально вивчали досліджені матеріали і використовували їх для виступів на конференціях. Значну увагу приділяли екскурсійній практиці в Корсунському технікумі. Студенти були учасниками тижневих краєзнавчих екскурсій. Вони досліджували Корсунь, його околиці і села за 40–50 кілометрів від Корсуня. Вивчали не тільки природу, а й економічні та суспільні явища. Такі екскурсії проводилися під час весняних та осінніх триместрів. Весняні екскурсії в Канівський район на Дніпро, на Шевченкову могилу, стали в педтехнікумі традиційними. На основі матеріалу, зібраного на екскурсіях, було створено природничо-краєзнавчий музей. З метою популяризації краєзнавства викладачі та студенти технікуму організовували екскурсії для вчителів району. Зокрема, у 1928 році учасникам серпневої вчительської наради було прочитано лектором технікуму А. Фещенко доповіді на теми «Геологічна історія Корсуня та його околиць», «Краєзнавство, його зміст, значення, історія й методика». Для вчителів було також організовано екскурсію «Природа Корсунських островів на річці Рось та утворення на цій території за-

повідника природи». Навчальні екскурсії впроваджувалися в Лубенському педтехнікумі. Одна з таких екскурсій відбулася за маршрутом Лубни — Київ — Канів через Прохорівку і Золотоношу. Екскурсія була розрахована на чотири дні. Велике враження на студентів у Каневі справила зустріч із Іваном Ядловським, що більше півсотні років стеріг могилу Т. Шевченка. Він, за спогадами студентів, є «пам'ятником часів Тараса Григоровича». На початку 20-х років третина вчителів початкової школи не мала середньої освіти, а в школах другого ступеня понад 40% вчителів не мали вищої освіти. З метою політичного виховання та підвищення кваліфікації працівників освіти, у 1921 році Народний Комісаріат освіти розробив **«Положення про обов'язкове навчання на перепідготовчих курсах робітників соціального виховання»**. У Положенні відмічалось, що **відвідування екскурсій, а також лекцій, семінарів та інших практичних занять для курсантів є обов'язковим**. Екскурсійні програми використовувалися в навчальному процесі курсів перепідготовки вчителів і в подальші роки. У травні 1928 року Народний Комісаріат Освіти звернувся до всіх Окріно з пропозицією організувати на курсах виробничі екскурсії до місцевих заводів та фабрик.

Для вчителів, які підвищували свою кваліфікацію на педагогічних курсах і семінарах Київського губернського Будинку Освіти, проводилися далекі науково-навчальні екскурсії та подорожі. Наприклад, у 1923/24 навчальному році для них була організована така екскурсія за маршрутом Київ — Ленінград — Москва — Харків — Київ з метою вивчення роботи шкіл цих міст і ознайомлення з їх культурним життям. До участі в екскурсії було залучено 40 осіб.

Екскурсії, як обов'язкові заняття, входили до навчальної програми курсів підвищення кваліфікації вчителів Полтавської губосвіти. Вони були різні за тематикою: педагогічні, природничі, краєзнавчі. Учасники педагогічних екскурсій відвідували колонію ім. М. Горького, шкільні виставки, табори юних ленінців.

Екскурсії, як метод удосконалення навчального процесу, широко впроваджувалися на робітничих факультетах, у технічних інститутах і технікумах, професійних школах, причому тут вони проводилися особливо часто — 8-10 разів на рік і становили обов'язковий елемент загального викладання для таких предметів як географія, історія, краєзнавство, країнознавство, соціально-економічний мінімум. Екскурсії здійснювалися з дослі-

дницькою метою. Наприклад, для студентів Луганського робітфаку в 1924р. заплановано було провести дослідницьку екскурсію історичного напрямку. Адміністрація робітфаку зверталася до Всеукраїнського Комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини за дозволом провести в околицях Луганська розкопки кургану.

Дев'ятнадцять студентів інженерно-будівельного факультету Харківського технологічного інституту у 1923році вивчали в Москві конструкції сучасних будівель, роботу креслярських майстерень московських вузів. Ще 30 студентів закріплювали на практиці теоретичний матеріал під час екскурсії на Волховбуд.

У 1924 році студенти Катеринославського будівельного робітничого вечірнього технікуму вивчали найновітніші досягнення в будівельній справі як учасники екскурсії за маршрутом: Катеринослав – Москва – Волховбуд. Робітничий технікум народного господарства розробляв спеціальні програми екскурсій для різних навчальних дисциплін. Студенти, учасники екскурсій, мали виконати багато практичних завдань. У 1923 році 66 студентів було задіяно в екскурсії на Донбас, мета якої полягала в обстеженні діяльності підприємств кам'яновугільної, металургійної та соляної промисловостей.

Потрібно підкреслити, що незважаючи на витрати, навчальні заклади використовували екскурсії для удосконалення навчально-виховного процесу і підвищення загального кругозору студентів.

Екскурсії підвищували майстерність учнів професійних шкіл. Вони організовувалися відповідно до профілю навчання. Так, Обіточенська сільськогосподарська школа проводила екскурсії до Криму для вивчення садівництва та виноградарства. У 1924 році у такій екскурсії взяло участь 33 учні.

Потрібно відмітити, що на Україну для проведення екскурсій із навчально-науковою метою організувалися групи студентів із Росії, зокрема з Ленінграду. У 1924 році до Народного Комісаріату Освіти України звернулася комісія з питань організації наукових праць та екскурсій Головного управління професійної освіти СРСР. Комісія організовувала для студентів практикум у вигляді етнографічних екскурсій із дослідженням українського села в різних регіонах України. Зокрема, Овруцького повіту на Волині, Київського, Канівського повітів на Київщині, Сергієвського по-

віту на Чернігівщині. Перед практикою студенти пройшли спеціальну підготовку на етнографічному факультеті Ленінградського географічного інституту, в музеї антропології і етнографії Російської Академії Наук і в Українському відділі Російського музею.

У навчально-виховному процесі вищих і середніх навчальних закладів України велику роль відігравали пізнавальні загально-освітні красознавчі екскурсії та подорожі. Основна їх мета полягала в загальному знайомстві з історією, географічним положенням, природничими особливостями краю, визначними пам'ятками міст і сіл багатьох районів України та інших союзних республік. Екскурсії відкривали світ, піднімали загальний культурний рівень студентства. Саме вони найбільше наближувались до туризму в сучасному розумінні цього терміну. Викладачі неодноразово підкреслювали їх необхідність для підвищення ефективності як навчального, так і виховного процесу. Про це, наприклад, яскраво свідчить лист дирекції Таращанської механічної профшколи від 8 березня 1924 року: «Оскільки учні школи в основному є сільський елемент, який не бачив, у більшості випадків, не лише заводу, але й залізницю, просимо включити нашу школу в загальний план екскурсій. Вони для нашої школи дуже бажані». Влітку 1924 року для 65 учнів і викладачів Таращанської механічної профшколи було заплановано екскурсію до Києва, Канева, Миронівки. Велику роботу щодо організації пізнавальних екскурсій проводив Харківський губернський відділ професійної освіти. Так, у 1924 році для 2 тис. студентів і викладачів 47 навчальних закладів були заплановані подорожі на Кавказ (Північний і Південний), екскурсії до Москви, Ленінграда, Криму, Астрахані, Нижнього Новгорода, Асканії-Нови. Традиційно щороку влаштовував туристські подорожі та екскурсії для своїх студентів Полтавський педагогічний технікум ім. Драгоманова. У 1927 році студентам було запропоновано підвищити свій культурний рівень шляхом знайомства з визначними пам'ятками Ленінграда, Москви, Криму. Навчальні короткочасні екскурсії поступово переростали у туристські поїздки з оздоровчою, пізнавальною метою.

Отже, екскурсійна справа в 20-30-ті роки займала важливе місце в системі освіти України. Незважаючи на ідеологічну спрямованість, екскурсії та туристські подорожі підносили загальний культурний рівень студентсько-учнівської молоді. Екс-

курсійно-туристська діяльність у середніх і вищих навчальних закладах стала важливою складовою туристсько-екскурсійного руху в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст.

2.4. Екскурсійна діяльність наукових установ

У 20-ті — на початку 30-х років у надзвичайно складних політичних, економічних, соціальних умовах відбувалося національно-культурне відродження українського народу.

Науковці широко впроваджували екскурсійний метод із метою вивчення проблем історії України, краєзнавства, природознавства, рідної мови, охорони пам'яток. Це великою мірою сприяло розбудові української культури, формуванню національної свідомості народу. Прикладом такого підходу може бути праця видатного краєзнавця, одного з фундаторів екскурсійної справи в Україні, професора ВУАН В.І. Щербини — «Історичний начерк. Минувшина Києва та його пам'ятники». Цей нарис було визнано «дуже корисним для екскурсій по Києву». Між Всеукраїнським видавництвом і В.І. Щербиною було укладено договір про видання брошури накладом 20 тисяч примірників, що для того часу було немалим тиражем. У брошурі В.І. Щербини читачів приваблював детальний опис історичних місць Києва, визначних подій. Тому не дивно, що вона стала основою для проведення багатьох екскурсій по місту.

Початок 20-х років був періодом бурхливого розвитку науки. **У 1922 році в багатьох містах України діяло понад 30 наукових установ**, серед них у Харкові: Асоціація натуралістів Півдня Росії, Інститут сприяння розповсюдженню природничих знань, Редакційний Комітет по виданню праць професора Потебні, Ботанічний інститут; у Києві: Український Геологічний Комітет, Сільськогосподарський Науковий Комітет, Ботанічний сад; в Одесі: Археологічний інститут, Музей Товариства Історії старожитностей, Географічна Комісія, Метеорологічна станція, Бібліографічне товариство.

Майже всі наукові установи широко застосовували екскурсії. Причому вони здійснювались не тільки на терені України, а й спрямовувались за її межі, що часто викликало певні непорозуміння з місцевою владою в інших республіках СРСР. У

зв'язку з цим **Українка** у 1928 р. видала **Постанову «Про екскурсійні правила науково-дослідних установ»**, в яких регламентувала дії науково-дослідних інститутів, лабораторій, ботанічних садів щодо проведення екскурсій.

Особливо активно екскурсійно-дослідну роботу проводили наукові комісії, комітети, товариства Всеукраїнської Академії Наук, які займалися краєзнавчими дослідженнями.

Чотири комісії утворив історико-філологічний відділ Академії для порайонного вивчення історії України: Комісію Києва і Правобережної України під керуванням члена-кореспондента Академії В.І.Щербини, Комісію Степової України під керуванням М.М.Ткаченка, Комісію Лівобережної України під керуванням О.Ю. Гермайзе, Комісію Західної України під керуванням Ф.Я. Савченка. Основою роботи комісій були наукові екскурсії. Комісія Степової України у зв'язку з Дніпрельстаном розробила план обстеження території порогів нижнього Дніпра. З метою їх вивчення вона провела комплексну екскурсію на Дніпрельстан. Комісія Києва і Правобережної України на основі екскурсійних досліджень підготувала матеріал для збірника «Київ та його околиця», ювілейної збірки розвідок з історії Києва В.І. Щербини, нового провідника (путівника) по Києву, з коротким, але повним і всебічним оглядом історії міста.

У 1928 році, з нагоди десятиріччя Всеукраїнської Академії Наук, була прийнята постанова про видання ювілейного путівника по Києву, його околицях та по установах ВУАН з малюнками, схемами, маршрутами. Для цього спеціально створили екскурсійно-виставкову підкомісію і окремо ще одну підкомісію з фахівців екскурсійної справи, яку очолив В.І. Щербина. Взагалі, підготовкою видання займалися видатні вчені: М.С. Грушевський, Ф.Я. Ернст та ін. Для обговорення змісту путівника проводились спеціальні засідання. Видати його спочатку вирішили на 5-ти, а потім — на 7-ми аркушах друку з 40 ілюстраціями. До путівника додавався детальний план Києва українською мовою та латиною.

Такі путівники як результат глибоких екскурсійно-наукових досліджень актуальні і сьогодні. Їх із впевненістю можна рекомендувати як методичні посібники туристсько-екскурсійним організаціям, вищим навчальним закладам із підготовки кадрів для сфери туризму.

Культурно-історична Комісія Академії Наук виряджала наукові екскурсії в околиці Ніжина, на Остерщину, Полісся, територію Дніпрельстану, Херсонщину. Головним завданням Комісії було обстеження і збирання етнографічних матеріалів, які розкривали світогляд селян і соціальні стосунки, які існували в давні часи.

Екскурсії працівників відділу етнології продовжувались по два-три тижні. Збирали багато цінних експонатів для музею. Досліджувались різні ділянки народного побуту, переважно народне будівництво. У 1925 році етнологічний і антропологічний відділи ВУАН охопили всю Україну мережею екскурсійних маршрутів і дослідних станцій.

Систематичні дослідницькі екскурсії Етнографічної Комісії у великій мірі сприяли виконанню основних її завдань: збиранню пам'яток народної творчості, поширенню етнографічних знань серед суспільства і об'єднанню місцевих етнографів. Екскурсії відповідно наміченого плану проводились на Чернігівщині, Київщині, Волині, Пирятинщині, Поділлі, Курщині, Молдавській Автономній республіці, у болгарських колоніях Херсонщини, Одещини, Криму.

Археологічний Комітет з 5-ма комісіями працював у двох напрямках — охорони пам'яток матеріальної культури та організації наукового їх дослідження. Все це досягалось шляхом організації експедицій, дослідницьких екскурсій і подорожей. Були обстежені Золота Брама, Братство, Андріївська церква, Лавра — у Києві, Бернардинські будівлі в Заславлі, археологічні об'єкти на Черкащині.

Особливо багато зробила для розвитку екскурсійної справи в Україні Комісія краєзнавства ВУАН. На краєзнавчих конференціях розглядались питання методики проведення екскурсій. Готувався науковий матеріал з історико-екскурсійного у краєзнавства, який було покладено в основу просвітницьких історичних екскурсій.

Цікаві фауністичні екскурсії проводила Зоологічна Секція Академії на Волині, Поділлі, по Київщині з метою збирання експонатів для музею. Науковці Ботанічного саду організовували екскурсії по садах і парках Києва, Броварському лісництву для оформлення гербарію. ВУАН заснувала ще й біологічну секцію, відпускала кошти на влаштування близьких і далеких екскурсій.

Одна з наукових Комісій Академії працювала в Ленінграді, займалась дослідженням української історії, письменства та мови, сприяла проведенню студентських наукових етнографічних екскурсій із дослідження українського села в його перехідному періоді від старого до нового побуту. Екскурсії проводились на Волині, Чернігівщині, Київщині, у Канівському повіті. На основі здобутого матеріалу один із студентів підготував доповідь до Всеукраїнського з'їзду краєзнавців у 1925 році на тему: «Нові завдання етнографії в дослідженні сучасного побуту населення України».

Дослідницькі екскурсії організовував Кабінет українського мистецтва, який утворив мережу кореспондентів по всій Україні. У наукових екскурсіях ВУАН брала активну участь фотографічна лабораторія. Її керівник розробляв маршрути денних екскурсій, наприклад у Асканію-Нову. Досліджені там екскурсійні об'єкти допомогли йому створити фільм про відомий заповідник.

ВУАН приділяла увагу і громадській екскурсійній діяльності.

Наприклад, у Договорі про культурне шефство Академії наук над містом Сталіно (Донецьк) у пункті шостому відзначалась як нагальна потреба «Організація якнайшвидшого екскурсійного зв'язку між Сталіно і Києвом». Це по суті були перші паростки соціального туризму в межах України.

Всеукраїнська Академія Наук мала цілу мережу своїх філій — Наукових товариств у багатьох містах України. І не тільки у великих — Харкові, Одесі, Катеринославі, але й у Бахмуті, Шепетівці, Вінниці, Малині, Кам'янці-Подільському.

Товариства працювали в різних галузях науки, що вивчали історію, геологію, природу, математику, етнографію, музичне мистецтво та ін. Але всіх їх об'єднувало головне завдання: широка наукова і громадсько-освітня діяльність. У здійсненні цього завдання значну роль відігравало застосування екскурсійного методу.

Велику роботу в цьому напрямку проводило **Харківське наукове товариство**. З квітня 1926 року при Президії Товариства почало діяти екскурсійно-лекційне бюро. Воно мало своїм завданням організувати наукових екскурсій як місцевих по Харкову з околицями, так і по Україні і по СРСР. Через брак коштів та пільгових квитків для проїзду екскурсантів залізницею далекі екскурсії зразу влаштувати не вдалося, але бюро налагодило з цього приводу зв'язок із різними державними, професійними та громадськими установами й організаціями. Бюро по-

годилося давати своїх керівників для екскурсій, які організовувались на кошти цих професійних і громадських організацій.

У природничій секції Товариства окремо була створена ще й екскурсійна комісія, яка влаштовувала своєрідні семінари з методики екскурсійної роботи.

Крім лекцій, проводились методичні екскурсії для «Дослідку природи». Соціально-історична секція Товариства розробляла питання історії, первісної культури, етнографії, археології, соціології. Наукові екскурсійні подорожі давали багатий матеріал для публікацій, доповідей, наприклад, «Враження від подорожі по історичних місцевостях України» П. Хоткевича. Товариство також проводило велику краєзнавчу роботу і в своїх звітах підкреслювало: «Краєзнавча робота мусить бути значно підсилена, причому кожна секція та Товариство в цілому повинні організовувати постійні краєзнавчі комісії, що взяли б на себе всебічне планове вивчення Харківщини та, зокрема, міста Харкова, в їх минулому і сучасному».

Потрібно відзначити, що такі краєзнавчі дослідження Наукових товариств ставали ґрунтовним базисом для розвитку туристсько-екскурсійної справи в Україні.

Активно організовувало екскурсії **Одеське наукове товариство**, зокрема природничо-математична секція для вивчення географії, геології, флори і фауни одеських лиманів. За 1928–29 роки з цією метою було проведено 29 екскурсій.

Шепетівське наукове товариство в своїх «Записках» друкувало звіти про характер та наслідки досліджень під час наукових екскурсій. Наприклад, цікаві дані було вміщено про археологічне обстеження берегів річки Горинь, яке проводилось у 1928 році і тривало 13 днів. За цей період було зареєстровано 372 кургани, 2 городища. Головний висновок звіту полягав у «нагальній потребі таких дослідницьких екскурсій».

Товариство подільських природознавців поставило собі за мету екскурсії для збору природничо-історичних експонатів для музеїв, які сприяли б розвитку інтересу до природних багатств рідного краю. За активну участь в екскурсіях Товариство ухвалило видавати дипломи і грошові премії.

Географічне товариство в Києві, як відзначалося в його статуті, проводило наукові екскурсії, щоб збирати первісний матеріал з фізичної географії, статистики, зоології, ботаніки.

Полтавське наукове товариство одним з головних завдань поставило перед собою об'єднувати всіх членів на ґрунті наукової праці, переважно для вивчення Полтавщини; проводити наукові обстеження краю за допомогою галузей науки шляхом анкет, екскурсій, розкопок; влаштовувати виставки, відкривати музеї, присуджувати різні почесні нагороди і видавати грошову допомогу за наукові праці по вивченню краю; вживати відповідних заходів до охорони пам'яток старовини, мистецтва, побуту, природи.

Наукові екскурсії розглядались як основний метод дослідницької роботи в науково-дослідних інститутах, про що свідчить спеціально розроблене Положення НКО УРСР. Базою організації екскурсій ставали наукові кафедри. Якщо враховувати, що в Україні у 1923 р. працювало 78 науково-дослідних кафедр, в тому числі у Харкові — 36, у Києві — 18, в Одесі — 14, Катеринославі — 8, Кам'янці-Подільському — 1, в Ніжині — 1, то можна зрозуміти, якого розмаху набула екскурсійна діяльність у 20-х роках.

У плані організації екскурсійної роботи особливо відзначалася Всеукраїнська Наукова Асоціація Сходознавства. Вона виряджала наукові екскурсії з метою всебічного вивчення та дослідження радянського і закордонного Сходу. Вся екскурсійна робота погоджувалась з Укрнаукою. В Асоціації працювало екскурсійне бюро, яке організовувало екскурсії до Туркестану, Кавказу, Криму, Поволжжя, Сибіру. Потрібно підкреслити, що, незважаючи на відсутність матеріальної бази, Асоціація у 1927 році спромоглася відрядити велику екскурсію за маршрутом: Харків-Одеса-Суец-Сінгапур-Шанхай-Владивосток, в якій брали участь студенти ХІНГ. Вони, завдяки заходам Асоціації, були прийняті на той рейс безкоштовно, як команда пароплава. Асоціація сприяла оформленню закордонних паспортів на пільгових умовах, наприклад, це було зроблено для слухачів курсів східних мов.

Цікаво, що ВУНАС фактично стала на шлях поєднання в екскурсіях двох завдань: з одного боку, поширення знань і приємного розважального відпочинку у подорожі — з другого. Таку форму проведення екскурсій вона вважала «дуже своєчасною, життєво цікавою» і висунула пропозицію щодо заснування в Україні загального Екскурсбюро.

Таким чином, є всі підстави твердити, що 20-ті — початок 30-х років були періодом активного розвитку екскурсійної справи в Україні. Екскурсії стали невід’ємним компонентом краєзнавчого руху, провідниками якого виступали видатні українські вчені-краєзнавці М.С.Грушевський, В.І. Щербина, О.Ю.Гермайзе, М.В.Шарлемань та багато інших. Їх діяльність була спрямована на вивчення історії народу, його культури, творчості, пам’яток історії. У наукових установах і закладах екскурсійний метод також використовувався з метою поглибленого вивчення природних ресурсів України, її корисних копалин, сировини, потрібних для економічного піднесення молодой республіки.

Проте науковим екскурсіям, як і краєзнавчому руху, в умовах міцніючої більшовицької держави не судилося довгого життя. Основна маса провідних вчених-краєзнавців, а також ентузіастів краєзнавчого руху в областях були звинувачені в націоналізмі, проти них було сфабриковано ряд політичних справ, вжито репресій.

Висновки

- Розвиток екскурсійної діяльності в 20— 30-х роках в Україні був тісно пов’язаний із розгортанням культурного будівництва. Нова влада всі його сфери брала під свій контроль. Але всупереч політичним тенетам, на Україні відбувалося національно-культурне відродження. Йшло формування національної науки, освіти, музейної справи, краєзнавства, пам’яткоохоронної роботи. У всіх цих напрямках активно був задіяний екскурсійний метод.

- Упродовж 20—30-х років склалась структура вітчизняних краєзнавчо-екскурсійних закладів, був створений механізм пільгової політики у забезпеченні ефективності їх роботи.

- Екскурсійна діяльність зайняла чільне місце в системі освіти України. Екскурсії були невід’ємною складовою навчально-виховного процесу і формою позашкільної роботи з учнівською і студентською молоддю. За видами екскурсій найбільшу питому вагу складали виробничі.

- Наукові Комісії Товариства Академії Наук: Комісія Києва і Правобережної України, Степової України, Лівобережної

України, Культурно-історична Комісія здійснювали екскурсійно-дослідну роботу. Екскурсійній справі приділяли увагу також Київське, Харківське, Одеське, Шепетівське, Полтавське наукові Товариства, Всеукраїнська Асоціація Сходознавства.

- Біля витоків екскурсійної справи стояли такі видатні науковці як М. Грушевський, О. Гермайзе, М. Ткаченко, В. Щербина.

- Екскурсійний рух особливо активізувався в період створення мережі музеїв: краєзнавчих, художніх, історичних. Вони проводили наукові й освітні екскурсії. Їх відвідувало тисячі екскурсантів, число яких постійно збільшувалося, що було пов'язано з проведенням позамузейних екскурсій. Саме в музеях почали створюватися й відкриватися перші екскурсійні бюро.

- У період «українізації» (1923-1933 рр.) спостерігалось стрімке піднесення краєзнавства. Краєзнавчі дослідження було покладено в основу наукових пізнавальних екскурсійних маршрутів, тематика яких постійно розширювалася. Екскурсійна справа також зі своєї сторони сприяла розвитку музеєзнавства і краєзнавства, особливо, пам'яткоохоронної роботи. Екскурсанти мали можливість вивчати найвіддаленіші місця України і Союзу, складати кадастри пам'яток історії, культури й природи.

- У 30-х роках наукові дослідження, музейна справа, краєзнавчий і пам'яткоохоронний рух в умовах міцніючої тоталітарної держави поступово згортали свою діяльність. Але саме вони були передумовою становлення туристсько-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках і заклали підґрунтя для її подальшого розвитку.

Контрольні запитання

- 1. Розкажіть, як здійснювався пошук керівних структур екскурсійною діяльністю у перші роки радянської влади?*
- 2. Схарактеризуйте мережу екскурсійних установ, що складались у 20-ті роки XX ст.*
- 3. Коли і з якою метою було створено Українське мішане пайове екскурсійне товариство (УМПЕТ)?*
- 4. Яким чином держава сприяла діяльності УМПЕТу?*
- 5. Чому у 1930 році Українське мішане пайове товариство було ліквідовано? Яка організація стала керівною в галузі вітчизняного туризму та екскурсій?*

6. Назвіть документ, що визначав роль екскурсій в системі освіти. Як він реалізувався?

7. Доведіть, що у 20-30-ті роки ХХ ст. у навчальних закладах різних типів запроваджувалися як близькі, так і далекі екскурсії.

8. Як у тематиці екскурсій відбивались перші успіхи соціалістичного будівництва?

9. З іменами яких провідних діячів пов'язаний розвиток екскурсійної теорії та методики в зазначений період?

10. Що було характерним для екскурсійної діяльності наукових товариств?

Екскурсія як засіб ідейно-політичного виховання у Радянській Україні

3.1. Екскурсійна діяльність у світлі партійно-урядових рішень

У радянський період керівництво екскурсійною діяльністю поступово зосереджується в руках більшовицької держави під невисипним партійним контролем. **Першою радянською екскурсійною організацією було Бюро шкільних екскурсій Народного Комісаріату освіти РРФСР, створене у 1918 році.**

До розробки проблем екскурсійної діяльності були залучені провідні вчені, педагоги, спеціалісти в галузі музейної справи, позашкільної та культурно-освітньої роботи. Екскурсія починає набувати нової пізнавально-виховної функції, стає однією з форм ідейно-політичного виховання радянських людей.

12 квітня 1918 року В.І. Ленін підписав декрет Раднаркому РРФСР «Про зняття пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг, і створення проектів пам'ятників Російській Соціалістичній Революції». У містах почали з'являтися нові пам'ятники, які ставали об'єктами екскурсій по пам'ятних історико-революційних місцях.

У 1924 році з'явилися перші екскурсії, присвячені життю і діяльності вождя революції В.І. Леніна

Радянський уряд високо оцінював значення екскурсій на промислові та сільськогосподарські підприємства в системі навчання і виховання школярів.

Виходячи з зазначеного, виробничі екскурсії були включені до планів навчально-виховної роботи шкіл, що, у свою чергу, потребувало від вчителів знання методики екскурсійної діяльності. У країні створювались нові навчальні заклади з перепідготовки вчителів та підготовки кадрів екскурсійних працівників. Проводився пошук важелів державного управління екскурсійною діяльністю.

У 1920 році вся культурно-просвітницька робота, у тому числі і екскурсійна, була передана Головному політико-освітньому комітету (Головполітосвіті) Наркомосу, який очолювала Н.К. Крупська. В комітеті був створений екскурсійно-виставочний відділ.

Для концентрації всієї роботи у 1929 році було створено Товариство пролетарського туризму РРФСР, згодом — Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму і екскурсій. Екскурсійну роботу очолило Державне екскурсійне акціонерне товариство «Радянський турист», яке організувало роботу в 23 містах і курортних місцевостях країни, спрямувало роботу з розширення екскурсійної тематики.

У 30-х рр. туристсько-екскурсійна діяльність стає одним з найважливіших напрямків в діяльності радянських профспілкових організацій.

У квітні 1936р. Центральний Виконавчий Комітет СРСР прийняв постанову про передачу керівництва туризмом та екскурсіями Всесоюзній Центральній Раді Професійних Спілок (ВЦРПС), створивши при ній **Центральне туристсько-екскурсійне управління (ЦТЕУ)**, а у республіках, краях, областях — **туристсько-екскурсійні управління (ТЕУ)**. Екскурсійне обслуговування почало розглядатися як одна з форм комуністичного виховання трудящих.

Наприкінці 30-х років екскурсії проводились також дитячими туристсько-екскурсійними станціями (ДТЕС), лекційно-екскурсійними бюро при управліннях культури виконавчих комітетів Рад великих міст, екскурсійними бюро при краєзнавчих, історико-революційних та меморіальних музеях.

У роки Великої Вітчизняної війни вся діяльність туристсько-екскурсійних закладів була підпорядкована завданням військового часу, справі воєнно-патріотичного виховання воїнів Червоної армії і молоді.

Перший повоєнний план розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 рр. містив основні напрямки відновлення економіки, промисловості, сільського господарства, культурного будівництва. В планах першої повоєнної п'ятирічки відводилось певне місце і завданням відродження туристсько-експурсійної роботи.

Профспілкові організації вже на початку 1945 року вжили конкретні заходи для її відновлення. В рішенні Секретаріату ВЦРПС від 24 квітня 1945 р. зазначалось: « відновити діяльність Туристсько-експурсійного управління ВЦРПС і його територіальних управлінь з метою показу і ознайомлення трудящих з героїкою Великої Вітчизняної війни, соціалістичним будівництвом у нашої Батьківщині, зростанням культури народів СРСР, економікою, географією, природними багатствами країни; популяризації науково-природничих знань, а також пропаганди туризму як масового культурного відпочинку трудящих СРСР».

Упродовж 1945-1948 рр. була відновлена діяльність територіально-експурсійних управлінь у Москві, Ленінграді, у Криму, на Кавказі, у Краснодарському краї, у Києві, Свердловську та інших містах; відновлено 17 союзних маршрутів, що діяли до війни, а також розроблено декілька нових. Паралельно поліпшувалась експурсійна робота, розроблялись все нові експурсії з загальноосвітніх і спеціальних тем. Їхня кількість зростала з року в рік. У 1946 році експурсії для туристів проводились із 50 тем, у 1947 році — з 102, у 1948 році — з 160, в 1949 році — з 332.

У повоєнний період в експурсійній програмі значне місце відводилось воєнно-історичній тематиці. Об'єктами показу стали пам'ятники бойової слави, місця битв, меморіальні комплекси, присвячені героїзму радянських воїнів, партизанів, всього радянського народу, пам'ятники героям війни, місця масових поховань воїнів і мирних жителів — жертв фашизму; у містах виникають нові площі, вулиці, названі іменами героїв Великої Вітчизняної війни. Набуває подальшого розвитку історико-революційна, літературна, виробнича та інша тематика експурсій.

У цілому за змістом експурсії на той час класифікувались за 14-ма напрямками: по місцях життя і революційної діяльності вождів революції, історико-революційної тематики, воєнно-історичної, історико-архівної, науково-природничої, із соціальної реконструкції міст, мистецтвознавчі (літературознавство,

театрознавство, образотворче мистецтво); географічні, геологічні, археологічні, біологічні, агротехнічні; виробничо-побутові, із соціалістичної перебудови села /до колгоспів/.

У липні 1962 році Президія ВЦРПС прийняла постанову «Про подальший розвиток туризму», в якій підводились підсумки роботи Центрального туристсько-екскурсійного управління і визначались конкретні заходи щодо подальшого розвитку туризму та екскурсій.

При ВЦРПС був створений новий керівний орган Центральної ради з туризму (з 1969 року — Центральної ради з туризму та екскурсій (ЦРТЕ). Відповідно в Україні була створена Українська республіканська рада по туризму та екскурсіях.

Значною віхою в розвитку туризму та екскурсій стала прийнята в травні 1969 році постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про заходи по дальшому розвитку туризму та екскурсій у країні».

У постанові зазначалось, що екскурсії — не тільки форма відпочинку, але й важливий засіб підвищення культурного рівня та ідейно-політичного виховання населення... Туристські походи та подорожі, знайомство з пам'ятками історії та культури, з природою рідного краю, з досягненнями в економіці, науці і культурі сприяють вихованню у радянських людей любові до Радянської Батьківщини, вірності революційним, бойовим і трудовим традиціям нашого народу». Постанова визначала завдання — перетворити туризм та екскурсії на значну галузь обслуговування населення. У постанові також зазначалось, що управління туризмом та екскурсійною справою повинна здійснювати ВЦРПС. При Міністерстві культури СРСР було вирішено зберігати екскурсійні організації, а Міністерству освіти запропоновано створити Центральну дитячу туристсько-екскурсійну станцію для посилення організаційно-методичного керівництва туристською та краєзнавчою роботою серед школярів.

У постанові були визначені конкретні заходи щодо створення матеріальної бази туризму, розширення мережі туристських та екскурсійних установ, розвитку подорожей із використанням різних видів транспорту, залучення до туристських походів та екскурсій широких верств населення. Практична реалізація цих завдань покладалась на Центральну раду з туризму та екскурсій, при якій для керівництва всією екскурсійною роботою було створено

спеціальний структурний підрозділ — **Головне екскурсійне управління (ГЕУ), при республіканських, крайових, обласних, міських, районних радах — бюро подорожей та екскурсій або екскурсійні бюро.**

Важливе значення для розширення масштабів екскурсійної роботи мала **постанова Президії ВЦРПС від 9 липня 1971 році «Про заходи по дальшому поліпшенню екскурсійної роботи».** Цей документ визначав місце екскурсій у діяльності профспілок. У постанові відмічалось, що профспілкові та туристсько-екскурсійні організації повинні розглядати екскурсії як невід'ємну частину ідейно-виховної та культурно-масової роботи профспілок. Були визначені заходи щодо підвищення ідейно-політичної спрямованості і пізнавальної цінності екскурсій, поліпшення методичної роботи екскурсоводів і підготовки екскурсійних працівників.

Постанова надавала право комітетам профспілок сплачувати 70% вартості екскурсій та подорожей на маршрутах вихідного дня за рахунок коштів профспілкового бюджету, передбачених на культурно-виховну роботу, що, безсумнівно, сприяло більш широкому залученню трудящих до участі в екскурсіях та подорожах місцевими маршрутами вихідного дня.

У 1973 році була прийнята постанова ВЦРПС «Про подальше підвищення ідейно-політичного спрямування туристсько-екскурсійної роботи», яка націлила на підвищення рівня організації екскурсійної роботи, розробку нових тем екскурсій, що були присвячені пропаганді досягнень радянських людей у різних сферах життя.

Особлива увага надавалась поліпшенню туристсько-екскурсійної роботи з молодим поколінням. **Постановою ВЦРПС, ЦК ВЛКСМ, Міністерства освіти СРСР і Державного комітету Ради Міністрів СРСР з професійно-технічної освіти «Про заходи по дальшому поліпшенню туристсько-екскурсійної роботи серед школярів і учнівської молоді» (1972 р.)** були визначені завдання з використання туризму і екскурсій з метою комуністичного виховання, всебічного розвитку, активного і пізнавального відпочинку підростаючого покоління.

Події суспільно-політичного життя надавали відчутних імпульсів активізації туристсько-екскурсійної діяльності. Так, новому піднесенню екскурсійної роботи сприяло святкування 30-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні. Зросла чисельність

екскурсій на воєнно-патріотичні теми, з'являлись нові тематичні екскурсії. Наприклад, Київське бюро подорожей та екскурсій розробило екскурсію «Місцями оборони Києва у Великій Вітчизняній війні».

Подальший розвиток екскурсійної роботи, вдосконалення її форм і методів було пов'язано з виконанням рішень XXV з'їзду КПРС (лютий, 1976р.).

У листопаді 1976 року відбулась Всесоюзна методична конференція «Актуальні проблеми екскурсійної роботи у світлі рішень XXV з'їзду КПРС». На ній були обговорені питання подальшого підвищення ефективності ідеологічної роботи засобами екскурсійної пропаганди; пропаганди на екскурсіях рішень і матеріалів XXV з'їзду КПРС і втілення їх у життя, а також підвищення якості екскурсійного обслуговування і подальшого вдосконалення туристсько-екскурсійної роботи.

Постанова ЦК КПРС «Про 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції» (1977 р.) мобілізувала екскурсійні установи всієї країни на розробку і створення екскурсій, присвячених цій визначній події. Керуючись зазначеним документом, екскурсійні установи підготували екскурсії: «Початок нової ери», «Шляхами братніх республік» тощо.

У зв'язку з прийняттям нової Конституції СРСР були створені екскурсії, присвячені цій важливій події в житті країни: «Конституція в дії», «Наші депутати», «Бережіть мир» та ін.

Активна робота в екскурсійних установах була розгорнута у зв'язку з підготовкою та проведенням 110-ої річниці від дня народження В.І. Леніна. У постанові ЦК КПРС «Про 110-річницю від дня народження Володимира Ілліча Леніна» (1980 р.) зазначалось, що необхідно звернути особливу увагу на виховання трудящих на прикладах життя і діяльності В.І. Леніна, на бойових, революційних і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу.

Керуючись цією постановою, Центральна рада з туризму та екскурсій надіслала до всіх підвідомчих екскурсійних установ методичний лист «Про підготовку екскурсійних установ профспілок до 110-ої річниці від дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Екскурсійні установи розробили спеціальні залізничні, тепловізні, автобусні і авіаційні маршрути по ленінських місцях.

У 1980 році екскурсійні установи профспілок проводили екскурсії історико-революційного змісту з 1400 тем. Близько 400 з них були присвячені життю і діяльності В.І. Леніна, його соратників, історії Комуністичної партії Радянського Союзу.

На піднесення і вдосконалення форм і методів туристського і екскурсійного обслуговування населення була спрямована постанова ВЦРПС «Про заходи щодо розвитку місцевого туризму і екскурсій серед трудящих» (1977 р.), в якій було поставлено найважливіше завдання Центральній раді з туризму та екскурсій: подальше вдосконалення активного відпочинку трудящих і учнівської молоді, масовий розвиток місцевого туризму і екскурсій, організація подорожей та екскурсій для трудівників села. **Розвитку і вдосконаленню екскурсійної справи в СРСР сприяла також участь Центральної ради з туризму та екскурсій у підготовці та проведенні у Москві Ігор XXII Олімпіади (1980 р.).**

Постановою бюро Української республіканської ради по туризму та екскурсіях від 28 серпня 1978 року було затверджено «Комплексний план заходів з підготовки до Олімпіади-80 на 1978-1980рр.» У VII розділі «Інформаційно-пропагандистська робота і реклама» визначалась спрямованість екскурсій: «У ході екскурсій і в спеціальних екскурсіях на спортивну тематику, а також у лекціях (бесідах) пропагувати турботу партії та уряду про розвиток фізичної культури і спорту в країні, розповідати про хід підготовки до «Олімпіади-80», про радянський спосіб життя в умовах розвитку соціалізму».

Київська міська рада по туризму та екскурсіях розробила окремий план заходів з ідейно-політичної роботи серед радянських та іноземних туристів у період Олімпіади-80. До Олімпіади-80 були розроблені нові екскурсії «Київ-Олімпійський», «Старти Олімпійських перемог», «Олімпіада-80 — свято миру і дружби».

Спільно з Київською організацією товариства «Знання» у червні 1978 року був створений лекторій для інтуристів іноземними мовами. Лекторами товариства були прочитані лекції для інтуристів із суспільно-політичної тематики: «Ленінські принципи зовнішньої політики СРСР і нової Радянської Конституції», «Роль радянських профспілок у житті радянського суспільства» та ін.

За станом на 31 липня тобто за сім місяців 1980 року, у місті Києві для радянських туристів було організовано 2 899 екскурсій, для іноземних — 906 екскурсій.

У жовтні 1980 року ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС прийняли постанову «Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні», у якій зазначалось, що «внаслідок заходів, вжитих у роки дев'ятої та десятої п'ятирічок (1970–1980 рр. — авт.), туристсько-екскурсійна справа перетворилась на значну галузь обслуговування населення, надійно увійшла в побут радянських людей, стала дійовою формою пропаганди завоювань Великого Жовтня, успіхів комуністичного будівництва, важливим засобом виховання трудящих, зміцнення їх здоров'я».

Постановою було визначено конкретні заходи щодо подальшого розвитку туристсько-екскурсійної справи, зростання обсягів і підвищення якості обслуговування, вказано на необхідності більш повного використання можливостей туризму та екскурсій з метою поліпшення ідейно-політичного, трудового і морального виховання трудящих і учнівської молоді.

Було рекомендовано посилити контроль з боку партійних органів за ідейним змістом туристської і екскурсійної роботи, більше уваги приділяти підбору, розстановці та ідейно-політичному вихованню кадрів туристсько-екскурсійних закладів.

У постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ, прийнятій у липні 1985 року «Про заходи щодо розвитку туризму і вдосконалення обслуговування населення на 1986–1990 і на період до 2000 року» підкреслювалась особлива роль туризму та екскурсій в ідеологічному вихованні трудящих, у широкій пропаганді досягнень країни, її економіки, науки і культури.

Втілюючи в життя рішення з'їздів КПРС, постанов ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ, туристсько-екскурсійні заклади розробляли нові цикли екскурсій, присвячених визначним подіям, що відбувались у країні, вдосконалювали форми і методи диференційованого підходу до екскурсійного обслуговування.

Помітні успіхи відбулись у теорії та методиці екскурсійної справи. Вдосконалювались форми і рівень підготовки екскурсоводів. Питання теорії та методики екскурсійної справи постійно обговорювались на Всесоюзних та республіканських методичних конференціях.

17 березня 1976 року Президія Центральної ради з туризму та екскурсій ухвалила постанову «Про подальше поліпшення роботи з кадрами туристсько-екскурсійних установ», яка націлювала на підвищення вимог до екскурсоводів.

У відповідь на цю постанову туристсько-екскурсійні організації України розгорнули активну роботу.

Так, за ініціативою Київської міської ради по туризму та екскурсіях, 21 жовтня 1976 року було прийнято постанову Секретаріату Київського міського комітету Компартії України «Про створення курсів підвищення політичної освіти і ділової кваліфікації екскурсоводів» на базі Будинку Політосвіти Київського міського і Київського обласного комітетів партії. Набули поширення і такі форми роботи з екскурсоводами, як науково-методичні конференції, усні журнали.

Упродовж 1978-1979рр. були проведені конференції: «60 полум'яних літ» (присвячена 60-річчю комсомолу), «Олімпіада 80-х — свято миру і дружби»; усні журнали: «Країна моя — доля моя», «Співаю про тебе, моє місто».

Щорічно при бюро подорожей та екскурсій працювали курси з підготовки нових екскурсоводів. Перевага віддавалась людям з вищою історичною або філологічною освітою.

Існувала система прослуховування і взаємопрослуховування екскурсоводів.

14-15 лютого 1976 року була проведена республіканська методична конференція «Актуальні завдання екскурсійної роботи у світлі рішень XXV з'їзду КПРС». У рекомендаціях конференції зазначалось, що в екскурсійному обслуговуванні трудящих провідною постаттю є екскурсовод.

Від нього, в першу чергу, залежить ідейна спрямованість і наукова достовірність екскурсії, глибинне висвітлення матеріалу, форма його подання. Екскурсовод — це пропагандист ідей партії. Він покликаний яскраво і переконливо розповідати радянським людям про досягнення соціалістичного суспільства, розкривати радянський спосіб життя, надихати їх на активну творчу працю в ім'я комунізму.

Все це вимагає прискіпливої уваги до підбору, підготовки і виховання кадрів екскурсоводів.

Кожний екскурсовод повинен повсякденно підвищувати свої ідейно-політичні знання, вдосконалювати ділову кваліфікацію, бути на рівні сучасних завдань, які ставить партія перед робітниками ідеологічного фронту.

У постанові президії Української республіканської ради по туризму та екскурсіях від 30 травня 1978 року «Про підсумки

роботи Республіканських зональних туристських курсів у 1977-1978 навчальному році», зазначалось, що перепідготовку пройшли понад 7,5 тис. працівників різних категорій. Підготовку екскурсів проводили також вищі навчальні заклади на факультетах громадських професій.

Всю ідейно-політичну, методичну і тематичну роботу екскурсів проводили **методичні відділи бюро подорожей та екскурсій**.

З метою визначення ідейно-політичного рівня екскурсів проводились суспільно-політичні атестації.

З року в рік зростали вимоги до професійної майстерності екскурсів. Міжвідомча рада з туризму та екскурсій (створена у 1980 р.) 29 листопада 1983 року ухвалила пропозиції, підготовлені ЦРТЕ, з підвищення професійної майстерності екскурсів. Був введений порядок підготовки і підвищення кваліфікації екскурсів. Система навчання і вдосконалення знань екскурсів передбачала три ступені навчання: навчання на курсах підготовки нових екскурсів, підвищення кваліфікації екскурсів, перепідготовка екскурсів на цільовому семінарі. Були визначені терміни, тривалість і періодичність навчання.

Упродовж кожного п'ятиріччя всі екскурси мінімум двічі проходили навчання: на курсах підвищення кваліфікації (216 год.) і на одному з цільових семінарів (72 год.).

3.2. Виховання радянської молоді засобами туризму та екскурсій

Серед важливих завдань діяльності туристсько-екскурсійних організацій Української РСР була робота з молоддю, що проводилась спільно з комсомольськими та іншими органами. Її основна мета полягала у формуванні майбутнього покоління людей політично активних, працелюбних, здатних і готових до захисту своєї Батьківщини.

27 вересня 1974 року Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи з подальшого розвитку молодіжного туризму в Українській РСР», яка забезпечила сприятливі умови для піднесення молодіжного туристсько-екскурсійного руху.

Важливою формою ідейно-політичного і патріотичного виховання радянської молоді були **Всесоюзний похід комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової та трудової слави Комуністичної партії і радянського народу і Всесоюзна туристська експедиція радянської молоді «Моя Батьківщина – СРСР»**, у проведенні яких брали активну участь комсомол і туристські організації.

Всесоюзний похід і експедиція перетворились на масовий патріотичний рух радянської молоді. Щорічно в них брали участь близько 30 млн. чол.

У липні 1981 року було затверджено нове Положення про Всесоюзний похід комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової та трудової слави Комуністичної партії і радянського народу, що визначило його цілі та завдання. До основних напрямів діяльності можна віднести наступні:

- виховання молоді на революційних традиціях Комуністичної партії і радянського народу;
- виховання на бойових традиціях радянського народу та його Збройних Сил;
- виховання на трудових традиціях робітничого класу і колгоспного селянства.

Важливим напрямом туристсько-експурсійної діяльності у справі патріотичного виховання молоді була Всесоюзна туристська експедиція «Моя Батьківщина – СРСР», яку проводило понад 15 років (до 1987 року) Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» ЦК ВЛКСМ спільно з туристсько-експурсійними і громадськими організаціями, органами народної освіти. На території України тільки у 1985 року було прокладено 15 нових маршрутів цієї експедиції. Загальна кількість її учасників становила 2,3 млн. юнаків і дівчат. Серед них робітників – 9%, сільської молоді – 5%, службовців – 3%, учнів шкіл – 38%, ПТУ – 18%, студентів вузів – 15%, учнів технікумів – 12%.

Як правило, туристські організації республіки присвячували проведення експедиції «Моя Батьківщина – СРСР» визначними датами в історії республіки. У 1985 році спільно з органами освіти, культури, охорони пам'яток історії та культури проводились туристські заходи, присвячені 40-річчю Великої Перемоги, створювалися обласні героїко-патріотичні клуби, розширювалися мережі маршрутів вихідного дня і об'єктів експе-

диції. Тематичні зустрічі відбулися під гаслами: «Салют, Перемога!» і «Фестиваль. Мир. Праця».

Із року в рік зростала мережа туристських баз для прийому і обслуговування учнів шкіл і ПТУ. Для учасників Всесоюзного походу по місцях революційної, бойової та трудової слави Комуністичної партії і радянського народу було розроблено понад 17 тис. маршрутів — походів рідним краєм з відвідуванням історичних місць.

Застосовувався і такий вид екскурсійної роботи як виробничі екскурсії для школярів. Учні відвідували заводські музеї, зустрічались із ветеранами праці, переможцями соціалістичного змагання.

Наприклад, Миколаївське бюро подорожей та екскурсій спільно з міським відділом народної освіти здійснювали «Комплексну програму екскурсійного обслуговування школярів». Школярам (з першого по десятий клас) пропонувався цикл із 3-4 екскурсій, який враховував вікові особливості учнів та завдання навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі. Учні професійно-технічних училищ м. Запоріжжя починали навчальний рік із ознайомлення з історією міста. Традиційними були тематичні автобусні екскурсії «Від з'їзду до з'їзду» та інші.

Радянська влада надавала належної уваги розвитку і дитячого туризму.

У середині 1950-х рр. дитячий туристсько-краєзнавчий рух вилився у **Всесоюзні експедиції піонерів і школярів**. Ними керували ЦК ВЛКСМ і Центральна ДЕТС. Експедиції очолювалися спеціальними штабами, що публікували в «Піонерській правді» конкретні завдання, систематично висвітлювали діяльність школярів у цих експедиціях. Експедиції мали явно політизований напрям і були присвячені визначним датам в історії радянської держави — 40-річчю радянської влади, 90-річчю від дня народження В. І. Леніна тощо.

1951-1955 рр. для дитячо-юнацького туризму були періодом його масового розповсюдження та розвитку. Здійснювалася велика кількість екскурсій та походів по рідному краю. У цей час почали виникати профільні туристські табори. У 1955 році у Москві пройшла Всесоюзна конференція юних туристів.

Все більша кількість учителів у ці роки використовує туризм як ефективний засіб виховання. Саме на цих засадах будував

свою туристсько-краєзнавчу та екскурсійну роботу В. О. Сухомлинський. Він вважав одним з найголовніших завдань учителя відкрити перед вихованцями всі джерела, якими живиться велике почуття любові до Батьківщини. Це — природа рідного краю, рідне село, місто, колгосп, де працюють батьки. Пізнання Батьківщини здійснювалося на уроках, екскурсіях, в уявних подорожах по країні, походах по рідному краю, маршрути яких з кожним роком розширювалися (від околиць села до Москви, Ленінграда, Білорусії, Молдавії). Ідеї всебічного розвитку особистості в туристсько-краєзнавчій діяльності все більше проникали у середовище творчо працюючих вчителів і вихователів.

У 1960 році Міністерство освіти СРСР затвердило **«Положення про обласні, крайові, республіканські дитячі екскурсійно-туристські станції»**, яким було визначено цілі, завдання та сфера їх діяльності. На станції покладався обов'язок разом з інститутами вдосконалення вчителів, палацами та будинками піонерів проводити семінари, підготовку турорганізаторів, наради, навчальні походи, конференції, консультації для піонервожатих, вчителів, керівників туристсько-краєзнавчих гуртків.

У результаті активізації туристсько-краєзнавчої роботи в школах та позашкільних закладах утворювалися краєзнавчі гуртки й музеї, роль яких у навчально-виховній роботі з учнями значно зросла. Зібраний туристами і краєзнавцями матеріал широко використовувався вчителями на уроках історії і суспільствознавства, літератури, географії, біології.

Учні ряду шкіл та гуртківці позашкільних закладів брали активну участь у масових геологічних походах, проводили пошук нових родовищ корисних копалин і місцевих будівельних матеріалів, а також обстежували водні ресурси, допомагали в закладанні нових садів, ягідників, парків, оберігали історичні пам'ятки.

Наприкінці 1970-х на початку 1980-х рр. у ряді регіонів країни активізується туристсько-краєзнавча робота в початковій школі, що ґрунтується на реалізації комплексного підходу у виховному процесі. Набуває широкого розповсюдження така форма туристських зльотів-змагань, як контрольно-комбінований маршрут (ККМ), де активний туризм сполучається з пізнавальною діяльністю та елементами морального виховання.

Значну роль у розвитку дитячо-юнацького туризму у 1970-

80-х рр. відіграло розроблене в 1977 році Міністерством освіти СРСР **«Положення про республіканські, крайові, обласні та окружні станції юних туристів»**, у якому зазначалося, що вони є інструктивно-методичними та організаційними центрами туристської, краєзнавчої та екскурсійної роботи зі школярами.

На початку 1980-х років значне місце в туристсько-краєзнавчій роботі займає військово-патріотична тематика (експедиція «Літопис Великої Вітчизняної війни», операції «Обов'язок», вахта Пам'яті тощо).

Ретроспективний огляд розвитку молодіжного і дитячого туризму в колишньому Радянському Союзі в цілому і Радянській Україні зокрема доводить, що впродовж усього розвитку радянської системи народної освіти туристсько-екскурсійна діяльність розглядалася як один з ефективних засобів виховання, займала чільне місце в системі виховної роботи, була покликана виховувати свідомих будівників комуністичного суспільства.

3.3. Екскурсійна справа в діяльності профспілок

Розвиток масового туристсько-екскурсійного руху в Україні в 70-80-х роках ХХ ст. обумовлювався комплексом соціально-економічних, культурно-освітніх, природно-географічних та інших чинників.

Хрущовська «відлига» створила передумови для певного піднесення соціально-економічного рівня життя, підвищення реальної заробітної плати. Причому, зростання заробітної плати відбувалося на фоні штучно створюваної стабільності цін на продукти харчування та предмети першої необхідності.

Безумовно, все це стало однією з найважливіших передумов організації ефективного дозвілля населення, зокрема, залучення до туристського руху. Неабияку роль у цьому відігравало зростання суспільних фондів споживання, а саме надання безкоштовних і пільгових соціальних послуг: оплата путівок на туристсько-екскурсійні маршрути, відпочинок у туристсько-спортивних таборах, проведення самодіяльних походів та ін.

Виміром суспільного багатства є не тільки сукупність матеріальних благ, але й наявність вільного часу, який люди можуть використовувати для задоволення своїх фізіологічних і

духовних потреб. Скорочення робочого дня (перехід на шести — та семигодинний робочий день) та робочого тижня (п'ятиденний), збільшення тривалості відпустки (в середньому на 3,1 дня) помітно вплинуло на зростання фонду вільного часу громадян. Однією з важливих передумов, що безпосередньо сприяють розгортанню туристсько-експурсійного руху, є транспорт. У 70-х — першій половині 80-х рр. він зазнав докорінної технічної реконструкції, що створило відносно комфортальні умови для перевезення значної кількості туристів.

Розвитку туризму також сприяли істотні зміни, яких зазнала служба сервісу, що перетворилася на окрему галузь обслуговування населення. Ще одним важливим чинником, який обумовлював розгортання масового туристсько-експурсійного руху, слід вважати зростання культурно-освітнього рівня населення, прагнення людей глибше пізнати історію свого краю і інших країн.

21 листопада 1966 року було створене Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке відіграло значну роль у виявленні, охороні, збереженні та пропаганді історико-культурних пам'яток. Були створені історико-архітектурні заповідники в Києві, Чернігові, Львові, Кам'янець-Подільському, Каневі, Луцьку, Острозі, Переяслав-Хмельницькому, Полтаві, Слов'яногорську та інших містах. На їх базі виникали цілі туристські комплекси, що ставали центрами формування туристсько-експурсійних потоків.

Початок 70-х рр. характеризувався значним піднесенням і вдосконаленням експурсійної роботи в Українській РСР, зміцненням зв'язків експурсійних установ із профспілковими організаціями, організацією широкої експурсійної програми сімейного відпочинку на маршрутах вихідного дня, місцевих і всесоюзних маршрутах, поліпшення культури обслуговування.

Організацією туризму та експурсій в Україні в цей період займалися Українська республіканська рада по туризму та експурсіях (УРПТЕ), Державний комітет СРСР з іноземного туризму, Міністерство оборони СРСР, Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник», Міністерство освіти УРСР і ряд інших міністерств і відомств колишнього СРСР. Держава виділяла певні кошти, фонди, матеріали, транспорт для створення в республіці індустрії туристсько-експурсійного обслуговуван-

ня населення. У 70-х — першій половині 80-х років особливо швидко зростала кількість підприємств індустрії туризму.

Так, якщо в 1960 році в Україні було 26 туристських баз, їх філій і притулків, у 1970 — 58, то в 1983 — 25 готелів, 75 турбаз, 4 туркомплекси, 11 притулків, 6 кемпінгів, 36 стоянок і наметових приютів, всього — 156.

Найбільш повно екскурсійна діяльність розкрилась саме в рамках внутрішнього туризму, організацію якого займались переважно туристсько-екскурсійні організації системи Центральної ради з туризму та екскурсій при ВЦРПС. Саме у цій системі було започатковано методичні служби, що стали осередками професійної майстерності та творчого пошуку багатьох тисяч екскурсійних працівників, копіткою працею яких було створено близько 5 тис. оглядових і тематичних екскурсій.

Туристсько-екскурсійні організації системи Центральної ради з туризму та екскурсій проводили активну роботу по залученню різних верств населення до екскурсій. Партійно-урядові постанови «надихали» на постійний пошук нових форм. Неабияку стимулюючу роль відіграло щорічне соціалістичне змагання за виконання і перевиконання планових завдань. Також існувала практика укладання угод з галузевими радами професійних спілок і фабрично-заводськими місцевими комітетами (ФЗМК) підприємств, організацій і установ на туристсько-екскурсійне обслуговування.

При комітетах профспілкових організацій діяли **ініціативні групи з екскурсійної роботи**. Заохочували до участі в екскурсіях і шляхом надання пільг за рахунок суспільних фондів споживання.

Така діяльність туристсько-екскурсійних організацій позитивно позначалась на темпах зростання кількості учасників екскурсій.

Про піднесення в 70-80-ті роки масового туристсько-екскурсійного руху в СРСР в цілому і в Україні зокрема переконливо свідчать обсяги діяльності Української республіканської ради по туризму та екскурсіях, якій було підпорядковано 139 екскурсійних бюро.

Якщо в 1980 році в УРСР було обслуговано більше 36 млн. екскурсантів, то за роки XI п'ятирічки /1981-1985 рр./ по лінії даної організації було залучено майже 30 млн. туристів і 200 млн. екскурсантів, що видно з наведеної нижче таблиці.

Табл. 1

**Кількість екскурсантів, які обслуговувались
Українською республіканською радою по туризму та екскурсіях
1981-1985 рр.**

Рік	Кількість екскурсантів (в тис. чоловік)		
	план	факт	%
1981	36220,9	36526,8	100,8
1982	37583,1	38274,3	101,8
1983	38468,5	39806,7	103,5
1984	40000,0	42031,0	105,0
1985	42035,0	44083,0	104,9
Всього за 5 років XI п'ятирічки	194307,0	200727,0	108,3

Сприяло нарощуванню обсягів і розгортання соціалістичного змагання серед туристсько-екскурсійних організацій і установ республіки за виконання і перевиконання річних планових завдань. Так, упродовж 1981-1985рр. понад планові завдання було обслуговано понад 600 тис. туристів і 6, 0 млн. екскурсантів. Вживалися практичні заходи до **посилення спільної координації**, поліпшення трудової співдружності колективів бюро подорожей і екскурсій і суміжних організацій, підприємств: транспортних, громадського харчування, готельного господарства, музеїв та ін.

У 80-х роках в Україні екскурсії проводились більш як з 3 тис. тем, їх відвідувало майже 50 млн. чоловік у рік. Щоденно у республіці в екскурсіях брали участь у середньому понад 110 тис. чоловік. Це і туристи, що здійснювали подорожі по всесоюзних і місцевих маршрутах, і групи на маршрутах вихідного дня; слухачі системи політичної та економічної освіти і учасники нарад, конференцій, симпозіумів, учні загальноосвітніх шкіл, студенти вузів і технікумів; представники різних професій.

Зміст переважної більшості екскурсій був спрямований на ідейно-політичне виховання. **Екскурсійна діяльність розглядалась партійними органами як засіб пропаганди героїчної історії ленінської партії, реальних досягнень соціалізму, переваг соціалістичного способу життя.** Наприклад, у Києві ці аспекти знаходили своє втілення в екскурсіях: «Київ — столиця УРСР», «Революційна діяльність родини Ульянових і соратників Леніна в Києві», «Героїчний шлях київського комсомолу», «Радянська Конституція в дії» та інші. Важливим напрямом екскурсійної роботи було ознайомлення трудящих із досягненнями передовиків виробництва.

Вивчення практики діяльності Київської міської Ради по туризму та екскурсіях показало, що киянам надавалися широкі можливості здійснювати подорожі по ленінських місцях, містах-героях, столицях союзних республік, по Криму і Кавказу, Карпатам, Уралу й Алтаю, Прибалтиці і Закавказзю. Аматори водних подорожей могли подорожувати Волгою і Доном, Дніпром і Єнісеєм, побувати на Баренцовому і Чорному морях. Туристські путівки все ширше використовувалися профспілковими комітетами міста для нагородження передовиків виробництва, переможців соціалістичного змагання, кращих пропагандистів, агітаторів, політінформаторів та інших категорій ідеологічного активу.

Щорічно з Києва відправлялися по ленінських місцях або містах-героях турпоїзди «Київський пропагандист» і «Киянка», у складі яких були кращі пропагандисти міста, а також жінки-передовики виробництва, ветерани Великої Вітчизняної війни і праці.

Значного поширення набули виробничі екскурсії, які найчастіше використовувались як форма проведення занять у народних університетах, школах передового досвіду при вивченні основ економічних знань, кращого виробничого досвіду.

Упродовж всієї своєї історії радянська політична система спрямовувала екскурсійну роботу туристсько-екскурсійних організацій і на ідеологічну обробку іноземних туристів.

Екскурсія виконувала функції ідеологічної зброї в ідеологічному протиборстві капіталістичної і соціалістичної систем.

Цей висновок підтверджують численні архівні матеріали, що містять інформацію про ідейно-політичну спрямованість екскурсій для іноземців.

Так, наприклад, у березні 1969 року у Києві відбулась нарада з питань іноземного туризму. На нараді відзначалось, що тільки за один 1968 рік в Україні побували гості з 59 країн світу. Працівники «Інтуриста», провідної радянської організації по роботі з іноземними туристами, прагнули якомога повніше і краще ознайомити зарубіжних гостей з республікою, з успіхами українського народу в господарському і культурному будівництві.

З цією метою створювались нові маршрути, організовувались лекторії. У ювілейному 1970-му році (святкувалось 100-річчя від дня народження В.І. Леніна — авт.) для іноземних туристів вперше було розроблено тематичні екскурсії: «Ленін і столиця України», «Сім'я Ульянових і соратники В.І. Леніна в Києві».

Особливо активізувалась ідеологічна обробка іноземців за часів піднесення масового туризму в Радянській Україні у 70-80-ті роки ХХ ст. Розділ «Інформаційно-пропагандистська робота» був обов'язковим у всіх планах прийому і обслуговування іноземних туристів. Так, у «Плані основних заходів Управління з іноземного туризму при Раді Міністрів Української РСР на 1975 рік» зазначалось, що 1975 рік — завершальний рік дев'ятої п'ятирічки, рік підготовки до XXV з'їзду КПРС, святкування 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, міжнародний рік жінок, тому на підвідомчі організації покладалось завдання «посилити політичну спрямованість програм перебування туристів у містах республіки, активно показувати іноземним туристам історико-революційні музеї, дитячі і медичні установи, школи і навчальні заклади, ширше включати в програми перебування іноземних туристів відвідування пам'ятних міст, пов'язаних із Великою Вітчизняною війною».

В екскурсіях по місту, на промислові підприємства, до колгоспів і радгоспів, до навчальних закладів забезпечити висвітлення становища жінок у Радянському Союзі, їх активної участі в політичному, економічному і культурному житті країни. Активно використовувати в інформаційно-пропагандистській роботі з іноземними туристами філії Центрального музею В.І. Леніна в містах Києві і Львові, а також історико-революційні музеї в містах республіки.

Переконливою ілюстрацією цього ствердження можуть бути постанови партійних і профспілкових органів колишнього СРСР. Наприклад, у постанові Президії Центральної ради з туризму та екскурсій ВЦРПС від 17 травня 1976 року «Про заходи щодо поліпшення організації прийому та обслуговування іноземних туристів» (протокол № 6, п. 6) зазначено:

1. Зобов'язати республіканські, крайові та областні ради вжити дієві заходи з підвищення рівня прийому і культури обслуговування іноземних туристів, посиленню серед них інформаційно-пропагандистської роботи. Ширше пропагувати політику КПРС і Радянської держави, досягнення радянського народу в різних сферах комуністичного будівництва, рішення XXV з'їзду КПРС.

2. Доручити республіканським, крайовим, обласним радам по туризму та екскурсіях разом з радами профспілок і відповідними організаціями в дводенний термін визначити промислові підприємства, будівництва, радгоспи і колгоспи, культурні соціально-побутові заклади для показу іноземним туристам, які відвідують СРСР по лінії профспілок.

У місячний термін оформити кемпінги, турбази, готелі, що приймають іноземних туристів, наочно-інформаційними матеріалами фотовиставки, стендами, які розповідають про життя радянського народу, його досягнення в комуністичному будівництві, про важливі події в країні, використовувати в цих цілях фотоматеріали ТАРС і видання АПН і Профвидаву, інформаційно-пропагандистські матеріали і літературу іноземними мовами.

3. Радам по туризму та екскурсіях звернути особливу увагу на подальше підвищення якості екскурсійного обслуговування іноземних туристів у відповідності до вимог посилення серед них інформаційно-пропагандистської роботи. Визначити теми, маршрути екскурсій для іноземців. Організувати спеціальну підготовку для проведення екскурсій з іноземними туристами. Забезпечити систематичний контроль за змістом екскурсій.

Виконуючи цю постанову, Українська республіканська рада по туризму та екскурсіях спрямовувала діяльність туристсько-екскурсійних закладів республіки не тільки на організацію для іноземних туристів тематичних екскурсій по містах України, відвідування музеїв і виставок, а й зарубіжним гостям пропо-

нувалось відвідати дитячі та медичні установи, навчальні заклади, промислові підприємства, радгоспи і колгоспи, зустрітися з радянською громадськістю, взяти участь у вечорах дружби, відвідати концерти колективів художньої самодіяльності тощо.

Тільки в Києві у 1985 році було організовано 42 вечори дружби. Вечір дружби з трудящими виробничого об'єднання «Аналіт-прибор» Жовтневого району столиці для учасників поїзда дружби з м. Лейпцига був названий керівником німецької групи Герхардом Гауче «незабутньою подією, кульмінаційним моментом поїздки».

Дотримуючись принципу неперервності виховної роботи, **радянська влада не забувала і про ідейно-політичне виховання радянських людей, що виїжджали за кордон.** ВАТ «Інтурист» передбачав у закордонних програмах перебування радянських туристів обов'язкові екскурсійні маршрути до музеїв революційного робітничого руху: до музею-типографії газети «Іскра» у Німеччині, до будинку-музею, де проходила Празька партійна конференція російської більшовицької партії у Чехословаччині, до Мавзолею Г. Димитрова в Болгарії тощо.

Отже в умовах радянської політичної системи діяльність туристсько-екскурсійних організацій перебувала під постійним контролем ідеологічних органів партії. Будь-яка постанова ЦК КПРС, рішення чергових з'їздів негайно трансформувалися на сферу туризму, супроводжувалися вимогами посилення ідеологічної обробки туристів і екскурсантів.

Екскурсійна робота в туристських організаціях Української РСР набула на той час офіційної назви «екскурсійна пропаганда».

Висновки

- У радянський період екскурсійна справа розвивалась, відбиваючи в тематиці екскурсій досягнення Радянської держави у будівництві розвинутого соціалізму.
- Комуністична партія Радянського Союзу постійно контролювала і спрямовувала розвиток екскурсійної діяльності. За

40 післявоєнних років було прийнято понад 70 партійних і урядових постанов із питань туристсько-екскурсійної діяльності.

- Суспільно-політичні події країни завжди були великим стимулом у розвитку екскурсійної роботи, розширенні екскурсійної тематики, що знаходило практичне втілення у створенні нових екскурсійних маршрутів.

- В умовах загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом радянська політична система відводила екскурсійній діяльності особливе місце. Екскурсійні установи повинні були активно допомагати партійним організаціям у комплексному вирішенні завдань комуністичного виховання різних груп населення, особливо молоді, добиватись, щоб екскурсії стали важливим і ефективним засобом ідейно-виховної і культурно-масової роботи, активною формою усної політичної агітації, ідеологічного впливу на маси.

- Важливим завданням в екскурсійній роботі було дотримання основних принципів партійної пропаганди: партійності, науковості, зв'язку з життям, дохідливості, класового підходу до явищ суспільного життя, непримиренності до буржуазної ідеології і моралі.

- Екскурсивод — головна особа екскурсії — розглядався як боєць ідеологічного фронту.

Контрольні запитання

- 1. Назвіть структури, які займалися організацією екскурсійної діяльності у Радянській Україні.*
- 2. Доведіть, що за радянських часів керівна роль у розвитку екскурсійної діяльності належала Комуністичній партії.*
- 3. Яка роль відводилась екскурсіям у ідеологічній боротьбі між соціалізмом і капіталізмом? Поясніть чому.*
- 4. Розкажіть про засоби залучення радянських людей до екскурсій.*
- 5. Як визначні події у житті радянської країни впливали на діяльність туристсько-екскурсійних установ?*
- 6. Яким чином здійснювалось ідейно-політичне загартування екскурсиводів?*

Екскурсійна діяльність в сучасній Україні

З моменту проголошення незалежності молода українська держава впевнено стала на шлях розбудови власної туристичної галузі. За час, що минув, завершується процес переорієнтації вітчизняного туризму з частини народногосподарського комплексу колишнього СРСР у високорозвинену галузь, що відповідає сучасному стану ринкового середовища, вимогам ефективного використання наявних туристських ресурсів.

Нині в Україні під охороною держави перебувають понад 140 тис. нерухомих пам'яток історії та культури, а саме:

- понад 64 тис. пам'яток археології;
- понад 54 тис. пам'яток історії;
- близько 7 тис. пам'яток монументального мистецтва;
- близько 15 тис. пам'яток містобудування і архітектури.

Сьогодні одна за одною зникають «білі плями» багатомістової історії українського народу. В поверненні народів його історичної національної пам'яті важливе місце належить екскурсійним маршрутам.

Екскурсія є важливим засобом вивчення історії рідного краю, залучення широких верств населення, насамперед, учнів, молоді до пізнання історико-культурної спадщини, яку залишили нам попередні покоління.

Об'єктивне і всебічне вивчення історії, історико-культурної спадщини мають стати основою організації екскурсійної справи в Україні на сучасному етапі.

Інтерес населення до вітчизняної історії, історико-культурної спадщини все більше зростає. Великою популярністю, насамперед серед молоді, користуються туристсько-екскурсійні маршрути «Козацькі Січі», «Форти й замки України», «Монастирі України», «Гетьманські столиці», «Коліївщина» та ін.

Великою популярністю користуються поїздки до давніх міст Білгорода-Дністровського, Києва та Чернігова, овіяних легендами Чигирин та Батурина.

Значний інтерес у туристів викликають тури по шляхах становлення та розвитку Київської Русі, екскурсії за численними туристсько-екскурсійними маршрутами мережі «Намисто Славутича».

Як свідчить статистика, число екскурсантів зростає з року в рік: 1995 – 10 млн. чол., 1998 – вже 13 млн. У 2001 році кількість екскурсантів сягнула 18,96 млн. осіб. Але це складає лише близько 30% від екскурсійної аудиторії 80-х років. Мало ще залучаються до екскурсій учні, студенти, сільські мешканці та інші категорії населення.

Сьогодні, коли немає обмежень у тематиці екскурсій, ідеологічного тиску, перед екскурсійною справою відкриваються нові горизонти. Із року в рік розширюється тематичний спектр екскурсій, оновлюється їх зміст, що сприяє правдивому висвітленню вітчизняної історії.

Ця робота неможлива без серйозної методичної основи. Тому сьогодні вкрай необхідно при підтримці держави відтворити в туристичній галузі структуру методичних служб, що стали б центрами цієї роботи в регіонах, а також методичних секцій екскурсоводів як осередків підвищення фахової майстерності. У цьому плані заслуговує на увагу ініціатива полтавчан, які вже створили обласну Спілку екскурсоводів.

Особливо слід наголосити, що від знань, уміння екскурсовода донести матеріал до аудиторії, показати, а інколи й відтворити історичні події, зробити екскурсантів їх співучасниками, значною мірою залежатиме сприйняття ними історії України, їх свідомість і моральні засади, а в підсумку – громадська позиція.

Водночас не може не насторожувати те, що лише 5% з 3-х тисяч туристичних підприємств України займаються екскурсійною справою. Прийнята в лютому 2002 року постанова

державного департаменту туризму «Про концептуальні засади організації екскурсійної діяльності в Україні» передбачає відродження екскурсійної справи в Україні, введення чіткої системи підготовки та підвищення кваліфікації екскурсіводів, створення центрального Методичного центру, а також центрів в усіх регіонах країни, налагодження атестації кадрів.

Систематично розробляються нові і обновляються діючі тематичні екскурсії різноманітної тематики. На сьогодні в м. Києві діє більше 100 тематичних екскурсійних маршрутів.

Заслуговує на увагу досвід роботи філії обласного дочірнього підприємства «Черкаситурист» щодо організації екскурсійного обслуговування. Тут розроблено комплексну екскурсійну програму для дітей шкільного віку, поновлено методичну документацію по всіх екскурсійних маршрутах, підготовлено описи об'єктів показу, проведено підвищення кваліфікації штатних і позаштатних працівників. Комплексний підхід до екскурсійного обслуговування учнівської молоді впроваджується також у Дніпропетровській, Закарпатській, Хмельницькій областях.

Збільшується попит на організацію екскурсій до святих місць і релігійних пам'яток України.

Особливе місце в екскурсійній діяльності сучасної України належить Національній системі туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича».

Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича»

На туристській карті України виділяють сім регіонів, сприятливих для розвитку туризму:

1. Карпатський (західний): Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області;

2. Волинсько-Тернопільський (північно-західний або поліський):

Волинська, Тернопільська, Хмельницька, Рівненська області;

3. Житомирсько-Вінницький (буферний): Житомирська, Вінницька області;

4. Київський (центральний): Чернігівська, Київська, Черкаська, Кіровоградська області;

5. Харківський (північно-східний): Сумська, Полтавська, Харківська, Луганська області;

6. Дніпровсько-Донецький (південно-східний): Дніпропетровська, Донецька, Запорізька області;

7. Причорноморський (південний): Одеська, Миколаївська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим.

Розвиток туристської діяльності у цих регіонах зумовлюється наявністю багатих туристських ресурсів: природно-рекреаційних та історико-культурних у поєднанні з відповідними соціально-економічними умовами.

У зазначених туристських регіонах України найцінніші пам'ятки історії та культури знаходяться поряд із різноманітними природними рекреаційними та лікувальними ресурсами. Високий рівень розвитку матеріальної бази та інфраструктури туризму мають області, що географічно знаходяться у Середньому Подніпров'ї: Київська, Полтавська, Сумська, Черкаська і Чернігівська. Це дало поштовх до розробки у 1980-1984 рр. системи туристсько-екскурсійних маршрутів під назвою «Намисто Славутича», яка охоплювала ці п'ять областей. Вона стала базовою у створенні туристських маршрутів України в цілому.

Подальша практика виявила, що для кращого висвітлення історичного минулого країни, культурних та духовних надбань українського народу доцільно розширити туристські маршрути регіону «Намисто Славутича» з метою створення суцільної загальнодержавної мережі маршрутів і турів різного спрямування та тривалості, найповнішого задоволення потреб різних категорій вітчизняних та іноземних туристів та екскурсантів.

Новий варіант Національної системи туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича» охоплює всі області України та Автономну Республіку Крим.

Представлений інформаційно-аналітичний матеріал переконливо доводить доцільність активізації туристської діяльності у регіоні «Намисто Славутича» на базі значних природно-рекреаційних ресурсів, цінного історико-культурного потенціалу, розвинутої туристської інфраструктури за умови їх збереження та ефективного використання.

Запропоновано основні напрями створення системи туристсько-екскурсійних маршрутів, що має сприяти розвитку туризму в регіонах. У межах цієї системи передбачено поновлення традиційних і розробка нових маршрутів по Україні з урахуванням її багатовічної історії, великих культурних і духовних

надбань. Такий підхід має за мету визначення перспективних напрямів роботи працівників туристичної галузі, надання їм практичної допомоги при створенні нових маршрутів і турів для різних категорій туристів та екскурсантів.

Значна матеріальна база туризму (готелі, мотелі, туристські комплекси та бази, кемпінги), підприємства харчування, численні туристичні організації, створюють сприятливі умови для впровадження цієї системи в життя.

Багатий історико-культурний потенціал регіону «Намисто Славутича» покликаний відігравати велику роль у відновленні духовності та історичної пам'яті українського народу, відродженні його культури та вікових традицій, патріотичному вихованні громадян, утвердженні незалежності та державності України.

Важливими туристсько-екскурсійними об'єктами у регіоні є численні та різноманітні історико-культурні пам'ятки: археології, історії, архітектури, мистецтва та меморіальні, а також палацово-паркові ансамблі, музеї та картинні галереї.

Пам'ятки археології представлені у регіоні «Намисто Славутича» досить широко. Це залишки давніх городищ, курганів, поселень, укріплень тощо. Найвідоміші серед них – заповідники «Кам'яна Могила» на Запоріжжі та «Ольвія» на Миколаївщині.

Пам'ятки історії – місця, де відбувались певні історичні події, а також пам'ятники, монументи та меморіали, створені на їх відзнаку. Вони відображають багатовічну історію нашої країни, її окремих міст і селищ: Києва, Чернігова, Переяслава-Хмельницького, Канева, Новгород-Сіверського, Путивля, Білої Церкви, Любеча, Галича, Володимира-Волинського та інших, що збереглися від часів Київської Русі та були свідками зародження і формування України як держави, становлення національної свідомості українського народу.

Поряд із давньоруськими пам'ятками, що є золотим фондом як української, так і світової історії та культури, епоха Київської Русі постає в пам'ятниках і монументах, таких як пам'ятник Володимиру-Хрестителю та пам'ятний знак на честь заснування Києва (м. Київ); меморіал «Слово о полку Ігоревім» (м. Новгород-Сіверський); монумент до 1000-річчя м. Лубен та багато інших.

Визначними віхами в історії України були козацька доба та період визвольної боротьби українського народу в XVII ст.

Історія українського козацтва широко представлена у регіоні «Намисто Славутича». Значним туристським об'єктом є острів Хортиця, де у 50-ті роки XVI ст. український магнат, князь Дмитро Вишневецький заснував фортецю, яка довгі роки була опорним пунктом і столицею козацтва, Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» (с. Плеша, Рівненська обл.).

Експозиції музеїв міст Києва, Чернігова, Переяслава-Хмельницького, Новгород-Сіверського, Полтави, Черкас, Ніжина, Білої Церкви висвітлюють героїчну боротьбу українських козаків з польсько-шляхетськими військами. Туристські маршрути прокладено по місцях, пов'язаних із життям і діяльністю уславлених героїв — гетьманів України: Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Петра Сагайдачного, Івана Виговського, Петра Дорошенка, чернігівського полковника, наказного гетьмана України Павла Полуботка, останнього кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського.

Подвиги героїв визвольної війни, народних ватажків-соратників Б.Хмельницького — С.Наливайка, І.Богуна, М.Кривоноса, Д.Нечая — відображено у пам'ятках міст Києва, Чернігова, Чигирин, Переяслава-Хмельницького, Корсуня-Шевченківського, Черкас, Полтави, Жовтих Вод, с. Суботова.

Туристсько-екскурсійні маршрути проходять і по місцях, де у XVIII ст. прокотився гайдамацький рух, на чолі якого стояв Максим Залізняк. Похід, що почався на Черкащині в Мотрониному лісі та селі Медведівці, пройшов через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку, Умань. Побувати в цих місцях — значить краще пізнати славне минуле України, віддати шану її героям.

Глибокий слід в історії України залишила Друга світова війна. Численні пам'ятники, монументи, меморіали, музеї розповідають про оборону Києва, Корсунь-Шевченківську битву, бої за Канів, Запоріжжя, Житомир, Коростень, розкривають інші сторінки героїчної боротьби за визволення України. У регіоні створено також величні меморіальні ансамблі: комплекс пам'ятних знаків на місці, де відбулася Корсунь-Шевченківська битва; парк Вічної Слави у м. Києві; діарама «Битва за Київ. Лю-

тізький плацдарм» в с. Нових Петрівцях Київської області; Пояс Слави та обеліск Невідомому матросу в м. Одесі; Меморіальний комплекс у Спадшанському лісі на Сумщині; пам'ятник легендарному командирі партизанського загону С.А.Ковпаку в м. Путивлі Сумської області; монументи Вічної Слави в мм. Житомирі, Запоріжжі, Сумах, Черкасах; діарама «Битва за Дніпро» в м. Дніпропетровську, меморіальний комплекс жертвам фашизму в с. Кортеліси (Волинська область), музей партизанської слави у м. Яремчі (Івано-Франківська обл.) тощо. Ці місця скорботи та пошани відіграють велику роль у патріотичному вихованні громадян України.

Про історичне минуле регіону розповідають також численні краєзнавчі, історичні та воєнно-історичні музеї, включені в систему туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича».

Пам'ятки архітектури різних часів і стилів — культові, оборонні, інженерні, житлові та громадські споруди — кам'яний літопис історії України, в якому відображено художній геній народу. Регіон «Намисто Славутича» — осередок таких пам'яток. Найбагатшими в архітектурному відношенні є міста Київ, Чернігів, Одеса, Ніжин, такі видатні заповідники, як Збаразький історико-архітектурний заповідник (Тернопільська обл.), Луцький історико-архітектурний заповідник, Львівський історико-архітектурний заповідник, фортеця (XIII–XVIII ст.) у м. Хотин (Чернівецька обл.) та інші.

Всесвітню славу мають давньоруські храми: Софія Київська, Києво-Печерська лавра, Видубицький монастир; неповторні архітектурні ансамблі міст, створені руками народних майстрів, нова архітектура сучасних міст і сіл. Ця велика культурна спадщина — важлива складова туристських ресурсів регіону.

Найціннішими в регіоні «Намисто Славутича» є пам'ятки давньоруської архітектури або їхні фрагменти (X — XIII ст.). Більшість з них — високохудожні твори. Це залишки фундаменту Десятинної церкви (X ст.), Софійський собор, Золоті ворота, Успенський собор, Ближні та Дальні печери, Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври (XI ст.), церква Спаса на Берестові, Кирилівська церква (XII ст.) у м. Києві; Спаський собор (XI ст.), Борисоглібський собор і Успенський собор Єлецького монастиря, Іллінська церква (XII ст.), П'ятницька церква (XII — XIII ст.),

Антонієві печери (XI-XVII ст.) у м. Чернігові; фрагмент храму Спасо-Преображенського монастиря (XII ст.) у м. Новгород-Сіверському; залишки валів (X ст.), фрагменти Спаської та Михайлівської церков (XI ст.) у м. Переяславі-Хмельницькому, Манявський скит (XVIII ст.) у Івано-Франківській області, Святогірський печерський монастир (XVIII-XVIII ст.) у Донецькій області; Юр'єва божниця (XI ст.) у м. Острі; фрагмент Юріївської церкви (XII ст.) у м. Каневі; Василівська церква (XII ст.) у м. Овручі; залишки Любецького замку (XI – XII ст.) у смт Любечі, залишки фортифікаційних споруд (X – XIII ст.) у с. Білогородці. Наявність цих пам'яток у регіоні надає широких можливостей для розвитку туристсько-екскурсійної діяльності.

Шедеврами національної архітектури є пам'ятки, споруджені у другій половині XVII – на початку XVIII століть у стилі українського бароко. Це переважно храми: Георгіївський собор у Видубичах і Всіхсвятська церква над Економічною брамою Києво-Печерської лаври в м. Києві, Катерининська церква в м. Чернігові, Миколаївський собор у м. Ніжині, костьоли кармеліток босих і домініканський собор святого Юра у Львові, а також цивільні споруди у цих та інших містах України: корпуси Києво-Могилянської академії, бурси, колегіуми, магістрати, ратуші, будинки канцелярій козацьких полків тощо. Характерними рисами таких пам'яток є яскрава декоративність, пластичність, динамізм і патетичність образів.

У регіоні «Намисто Славутича» збереглися споруди, створені видатними українськими та російськими архітекторами XVIII – XIX ст. І.Г.Григоровичем-Барським, С.Д.Ковніром, І.Ф.Мічуриним, В.В.Растреллі, Й.Г.Шеделем, А.В.Квасовим.

Широко представлені також архітектурні стилі XIX – XX століть: модерн (найоригінальніший зразок в Україні – житловий будинок по вулиці Банковій – будинок Городецького у м. Києві), класицизм (Галицький сейм у м. Львові), неокласицизм (будинки банків на вулицях Хрещатик та Інститутській, Педагогічного музею, а також житлові будинки на вулицях Банковій і Чкалова у м. Києві; будинки банків і житлові в м. Одесі), неоукраїнський (будинок губернського земства у м. Полтаві, житлові та адміністративні споруди у містах Києві, Одесі, Херсоні, Дніпропетровську, Миргороді та інших). Ці пам'ятки – цікаві

туристсько-екскурсійні об'єкти системи маршрутів «Намисто Славутича».

Палацово-паркові ансамблі — рідкісні пам'ятки культури, що своєрідно поєднують архітектуру та паркове мистецтво. Серед них найвизначнішими туристськими об'єктами у регіоні «Намисто Славутича» є палацово-паркові ансамблі в селищі Качанівці та селі Сокиринцях Чернігівської області.

Пам'ятки мистецтва у регіоні «Намисто Славутича» — це, насамперед, шедеври монументального образотворчого мистецтва, що створюють гармонію та витонченість архітектурних ансамблів: давньоруські фрески та мозаїки Софії Київської, фрагменти фресок і мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору, фрески Кирилівської церкви, а також широко відомі монументальні розписи Володимирського собору та Кирилівської церкви у м. Києві художників В.М.Васнецова, М.О.Врубеля, М.В.Нестерова.

Дзеркалом душі та творчої сили українського народу є немирище народне мистецтво. Воно яскраво представлене в музеях містах Полтави, Миргорода, Києва, Василькова, Коломиї традиційними вишиванками, мереживом, різьбою по дереву, живописом, керамікою тощо. Твори народного мистецтва несуть великий естетичний і патріотичний виховний потенціал.

Поряд із музеями, осередками історико-культурного потенціалу регіону «Намисто Славутича», важливими екскурсійними об'єктами є **картинні галереї**. Через сприйняття шедеврів образотворчого мистецтва вони дають уявлення про історичні події, національні культурні надбання та мають велике естетичне значення.

Численні **меморіальні пам'ятки** регіону — місця, пов'язані з іменами видатних людей України: поетів, письменників, вчених, педагогів, політичних діячів, акторів, серед яких К.В.Білокур, В.З.Бородай, С.І.Васильківський, Марко Вовчок, М.В.Гоголь, М.С.Грушевський, О.П.Довженко, М.К.Заньковецька, І.К.Карпенко-Карий, І.С.Козловський, С.П.Корольов, І.П.Котляревський, М.М.Коцюбинський, М.В.Лисенко, А.С.Макаренко, Лесь Мартович, Є.О.Патон, М.І.Пирогов, О.А.Петрусенко, Л.П.Симиренко, В.А.Симоненко, Г.С.Сковорода, В.О.Сухомлинський, Леся Українка, Богдан Хмельницький, Т.Г.Шевченко, І.Я.Франко та багато інших. Вони — цвіт і гордість

нації, їхній життєвий приклад має велике виховне значення, сприяє формуванню національної свідомості та піднесенню духовності українського народу. Їхні імена вшановують меморіальні музеї, пам'ятники та меморіальні дошки.

До меморіальних пам'яток належать також меморіальні ансамблі, комплекси, монументи на честь воїнів-визволителів у багатьох населених пунктах регіону.

Система туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича» передбачає вичерпну презентацію історико-культурного потенціалу регіону під час туристських подорожей та екскурсій. З цією метою складено детальний перелік історико-культурних пам'яток регіону «Намисто Славутича» за географічним принципом відомості про наявність екскурсійних об'єктів надаються по населених пунктах туристського регіону з урахуванням часу творення. Такий підхід наочно виявляє туристські можливості цих населених пунктів, що є важливим при створенні та детальній розробці туристсько-екскурсійних маршрутів. Перелік наведено по областях та окремо по місту Києву, зважаючи на його значний історико-культурний потенціал.

В Україні приділяється велика увага охороні пам'яток історії та культури. Важливу роль у їх використанні відіграє туризм, що зумовлює необхідність проведення підприємствами та організаціями галузі ефективної роботи із збереження та відтворення національного історико-культурного потенціалу, особливо в зонах його концентрації, до яких належить і регіон «Намисто Славутича». Зважаючи на це, туристична діяльність має носити регульований характер, що передбачає здійснення комплексу заходів з відновлення, реконструкції, реставрації історико-культурних об'єктів, а також догляду за ними.

Великого значення в зв'язку з цим набувають заповідники – національні, державні та місцевого значення. Нині в Україні існує 7 національних заповідників, з яких на регіон «Намисто Славутича» припадає 5: Києво-Печерський історико-культурний, «Софія Київська», «Хортиця», «Чигирин» і Шевченківський у м. Каневі. У регіоні також створено 22 державні заповідники, серед яких найвідомішими є:

- історико-археологічні – «Кам'яна Могила» на Запоріжжі та «Ольвія» на Миколаївщині;
- історико-архітектурні – «Стародавній Київ» і Чернігівський;

- історико-культурні — у мм. Вишгороді, Глухові, Корсуні-Шевченківському, Переяславі-Хмельницькому, Путивлі, а також «Батьківщина Тараса Шевченка» (сс. Шевченкове, Моринці, Будище, Вільшана), «Гетьманська столиця» (сmt Батурин), «Качанівка», «Поле Полтавської битви» (м. Полтава), «Слово о полку Ігоревім» (м. Новгород-Сіверський), «Трахтемирів»;

- історико-меморіальний — «Лук'янівське кладовище» (м. Київ);

- літературно-меморіальний — М.М.Коцюбинського (м. Чернігів);

- музеї-заповідники: М.В.Гоголя (с. Гоголеве Шишацького району Полтавської області), І.К.Карпенка-Карого (Тобілевича) «Хутір Надія» (Кіровоградський район), А.С.Макаренка (с. Ковалівка Полтавської області), українського гончарства (сmt. Опішня Полтавської області).

Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича» задовольнить пізнавально-рекреаційні потреби вітчизняних та іноземних туристів і екскурсантів, збільшить туристські потоки, забезпечить ефективне використання природно-заповідного фонду, пам'яток історії та культури у регіоні, сприятиме активному розвитку внутрішнього і міжнародного туризму, оздоровленню та духовному збагаченню народу України, збереженню її природно-рекреаційних ресурсів і культурної спадщини для майбутніх поколінь.

Висновки

- З 90-х років ХХ ст. екскурсійна діяльність в Україні розвивається як складова туристичної галузі самостійної незалежної держави.

- Зазнала кардинальних змін тематика екскурсійних маршрутів, спрямованих на вивчення історико-культурної спадщини українського народу.

- З метою створення цілісного комплексу екскурсійних маршрутів розроблено Національну систему туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича».

- Проте екскурсійна діяльність у сучасній Україні ще не набула обсягів колишніх радянських часів.

- Недостатньо залучаються до екскурсій школярі, студенти, сільські трудівники. Туристські фірми у більшості орієнтуються на виїзний туризм, більш прибутковий.
- Потребує вдосконалення система підготовки та перепідготовки кадрів екскурсоводів.

Контрольні запитання

- 1. Як змінилась тематика екскурсійних маршрутів у пост-радянський період?*
- 2. Коли і з якою метою було розроблено Національну систему туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича»?*
- 3. Схарактеризуйте основний історико-культурний потенціал регіонів Національної системи туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича».*
- 4. Чим пояснити уповільнені темпи зростання кількості екскурсантів в сучасній Україні?*
- 5. Що необхідно, на ваш погляд, для відродження кращих традицій вітчизняної екскурсійної діяльності?*

Хронологічний показник основних подій

Рік	Події
др. пол. XIX- поч.XX ст.	Виникнення перших екскурсій на українських землях
1869-1929	Екскурсійна діяльність Київського товариства дослідників природи при Київському університеті св. Володимира
1870	Початок роботи Київського відділення Російського технічного товариства
1886-1904	Екскурсійна діяльність директора Києво-Печерської гімназії В.І. Петра
1890-1917	Діяльність Кримсько-Кавказького гірського клубу та його відділень
Кінець XIX- початок XX ст.	Діяльність із популяризації гуманітарних наук екскурсійним методом
1904	Святування 40-річчя науково-педагогічної діяльності В.І. Петра
1907	Створена перша екскурсійна комісія при Московському навчальному окрузі
1907-1921	Екскурсійна діяльність природознавчої секції Українського наукового товариства
1907-1921	Екскурсійна діяльність у Києві Українського наукового товариства
1908-1917	Екскурсійна діяльність Миколаївського товариства аматорів природи (МТАмП)
1909 -1919	Діяльність орнітологічного товариства ім. К.Ф.Кесслера у Києві на чолі з В.М. Артоболевським
1909	Створені при Київському, Одеському, Харківському навчальних округах екскурсійні комісії
1910-1919	Діяльність Київського товариства з охорони пам'яток старовини та мистецтва
1913-1915	Виставки з охорони пам'яток природи
1915 - 1916	Вийшли друком праці В.М. Артоболевського: "Екскурсії в зоологічний музей університету", "Екскурсії в природу як фактор середньошкільного виховання і освіти"
1915	У Києві вперше організовано курси для підготовки керівників природничих екскурсій для дітей
1916	Обговорення питання організації учнівських екскурсій на педагогічних з'їздах, що відбулися у Києві, Одесі, Харкові

1916	У Києві вийшов у світ "Екскурсионный путеводитель по Киеву и его окрестностям", автором якого був М.В. Шарлемань
1917	Циркуляр Івана Стешенка, першого міністра народної освіти Української Народної Республіки, щодо організації подорожей-екскурсій для учнів до видатних пам'яток славної минувшини українського народу
1918	Відкриті курси у Глухові, до програми яких було введено обов'язкові екскурсійні та практичні заняття з природознавства Ботанічний гурток Українського Народного Київського університету під керівництвом студ. Л. Бачинського організував курси з природознавства При Київському Українському університеті було відкрито спеціальні курси для підготовки керівників історичних екскурсій по Україні
12 квітня, 1918	В.І. Ленін підписав декрет Раднаркому РРФСР "Про зняття пам'ятників, споруджених на честь царів та їхніх слуг, і створення проектів пам'ятників Російській Соціалістичній Революції"
1918	Створено Бюро шкільних екскурсій Народного Комісаріату освіти РРФСР
1919 — 1928	Створення та діяльність екскурсійно-виставочно-музейного відділу Народного Комісаріату освіти УСРР (ЕВМ)
квітень, 1919	Початок роботи Комісії з музейно-виставочно і екскурсійної справи в позашкільному відділі, створення якої вирішувало давню назрілу проблему організації музеїв, виставок, екскурсій, таких необхідних для позашкільної освіти
1920	При Народному Комісаріаті освіти РРФСР створене "Об'єднане лекційно-екскурсійне бюро"
1920	Екскурсійна робота була передана Головному політико-освітньому комітету (Головполітосвіті) Наркомосу, який очолювала Н.К. Крупська. У комітеті був створений екскурсійно-виставковий відділ
1920	При музеї Українського наукового товариства засновано екскурсійне бюро
1921	Декретом Ради Народних Комісарів РРФСР "Асканія-Нова" оголошена заповідником
1922	Прийняття Кодексу законів про народну освіту, у другому розділі якого окремо виділялося питання про формування екскурсійної мережі
1924	З'явилися перші екскурсії, присвячені життю і діяльності вождя революції В.І. Леніна

1928	Постанова Ради Народних Комісарів УСРР «Про утворення Українського мішаного пайового екскурсійного товариства» (УМПЕТ)
28 серпня, 1928	Прийняття ВУЦВК і РНК УСРР Постанови «Про увільнення від республіканських і місцевих податків Українського мішаного пайового екскурсійного товариства»
28-30 вересня, 1928	Відбулась перша Всеукраїнська екскурсійна нарада
30 вересня, 1928	Перша Всеукраїнська екскурсійна нарада затвердила «Положення про екскурсійну базу Українського мішаного пайового товариства»
16 жовтня, 1928	Постанова Народного Комісаріату освіти УСРР «Про ліквідацію екскурсійних бюро в тих округах, де існують бази УМПЕТ»
грудень, 1928	Організаційне формування основної ланки УМПЕТу — екскурсійних баз
1928 — 1930	Діяльність Українського мішаного пайового екскурсійного товариства (УМПЕТ).
1929	Створено Товариство пролетарського туризму РРФСР, згодом – Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму і екскурсій. Екскурсійну роботу очолило Державне екскурсійне акціонерне товариство "Радянський турист"
1930–1936	Створення та діяльність Всеукраїнського товариства пролетарського туризму і екскурсій (Укртуре)
квітень, 1936	Центральний Виконавчий Комітет СРСР прийняв постанову про передачу керівництва туризмом та екскурсіями Всесоюзній Центральній Раді Професійних Спілок (ВЦРПС), створивши при ній Центральне туристсько-екскурсійне управління (ЦТЕУ), а у республіках, краях, областях – туристсько-екскурсійні управління (ТЕУ)
квітень, 1945	Рішення Секретаріату ВЦРПС про відновлення діяльності Туристсько-екскурсійного управління ВЦРПС і його територіальних управлінь
середина 1950-х	Перші Всесоюзні експедиції піонерів і школярів
1955	Відбулась Всесоюзна конференція юних туристів у Москві
липень, 1962	Постанова Президії ВЦРПС "Про подальший розвиток туризму"
травень, 1969	Постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС "Про заходи по дальшому розвитку туризму та екскурсій у країні"
липень, 1971	Постанова Президії ВЦРПС "Про заходи по дальшому поліпшенню екскурсійної роботи".

1973	Постанова ВЦРПС "Про подальше підвищення ідейно-політичного спрямування туристсько-екскурсійної роботи"
17 березня, 1976	Президія Центральної ради з туризму та екскурсій ухвалила постанову "Про подальше поліпшення роботи з кадрами туристсько-екскурсійних установ"
листопад, 1976	Відбулась Всесоюзна методична конференція "Актуальні проблеми екскурсійної роботи у світлі рішень XXV з'їзду КПРС", на якій були обговорені питання подальшого підвищення ефективності ідеологічної роботи засобами екскурсійної пропаганди.
1977	Постанова ЦК КПРС "Про 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції". Мобілізація екскурсійних установ на розробку і створення екскурсій, присвячених цій визначній події
1977	Постанова ВЦРПС "Про заходи щодо розвитку місцевого туризму і екскурсій серед трудящих", в якій було поставлено найважливіше завдання Центральної ради з туризму та екскурсій: подальше вдосконалення активного відпочинку трудящих і учнівської молоді, масовий розвиток місцевого туризму і екскурсій, організація подорожей та екскурсій для трудівників села.
1977	Міністерством освіти СРСР прийнято "Положення про республіканські, крайові, обласні та окружні станції юних туристів"
28 серпня, 1978	Постановою бюро Української республіканської ради по туризму та екскурсіях було затверджено "Комплексний план заходів з підготовки до Олімпіади-80 на 1978-1980pp."
1980-1984	Створення системи туристсько-екскурсійних маршрутів під назвою "Намисто Славутича"
1980	Постанова ЦК КПРС "Про 110-річницю від дня народження Володимира Ілліча Леніна" про виховання трудящих на прикладах життя і діяльності В.І. Леніна, на бойових, революційних і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу. Центральна рада з туризму і екскурсій надіслала до всіх підвідомчих екскурсійних установ методичний лист "Про підготовку екскурсійних установ профспілок до 110-ої річниці від дня народження Володимира Ілліча Леніна"
жовтень, 1980	ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС прийняли постанову "Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні"

липень, 1981	Затверджено нове “Положення про Всесоюзний похід комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової та трудової слави Комуністичної партії і радянського народу”, що визначило його цілі та завдання
липень, 1985	Постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ “Про заходи щодо розвитку туризму і вдосконалення обслуговування населення в 1986-1990 р.р. на період до 2000 року”. Особлива роль туризму та екскурсій в ідеологічному вихованні трудящих, у широкій пропаганді досягнень країни, її економіки, науки і культури
1985	Туристсько-екскурсійними установами і організаціями республіки обслуговано 37 мільйонів туристів і 200 мільйонів екскурсантів
19 серпня, 1986	Наказ Міністерства шляхів сполучення СРСР, Центральної ради з туризму та екскурсій “Про розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійних перевезень залізничним транспортом у 1986-1990 роках і на період до 2000 року”
12 травня, 1991	Верховна Рада України прийняла Закон “Про захист прав споживачів”
15 вересня, 1995	Верховна Рада України прийняла Закон “Про туризм”
21 вересня, 1998	Указ Президента України “Про День туризму”
10 серпня, 1999	Указ Президента України “Про основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 року”
29 квітня, 2002	Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002-2010 роки”

Література

1. Про туризм. Закон України від 15.09.95. № 324/95—ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 31. — Ст. 241. — С. 705—717.
2. Про внесення змін до Закону України «Про туризм» від 18.11.2003//Відомості Верховної Ради України.— 2003.—№32.— Ст.172
3. Державна програма розвитку туризму на 2002-2010 роки. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2002 року № 583 //Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: Збірник нормативно-правових актів / Під заг. ред. проф. В. К. Федорченка; Київ. ун-т туризму, економіки і права. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С.32-40.
4. О мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране: Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС от 30.05.1969 г. // Вопросы идеологической работы КПСС: Сб. важнейших решений КПСС (1965—1972 гг.). — М.: Политиздат, 1973. — С. 207—213.
5. Про заходи з подальшого розвитку молодіжного туризму в Українській РСР. Постанова Ради Міністрів УРСР від 27 вересня 1974 р.
6. О дальнейшем развитии и совершенствовании туристско-экскурсионного дела в стране: Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС от 31.10.80. // Вопросы идеологической работы КПСС: Сб. важнейших решений КПСС (1973—1983 гг.). — М.: Политиздат, 1984. — С. 328-339.
7. О мерах по развитию туризма и совершенствованию туристско-экскурсионного обслуживания населения в стране в 1986—1990 гг. и на период до 2000 года: Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ от 18.07.85. // Правда. — 1985. — 19 июля.

8. Положення про єдину мережу екскурсійно – виставочно – музейних установ УРСР. 1922 р. – ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 884, арк. 18–22.

9. Утворення Українського мішаного пайового екскурсійного товариства (УМПЕТ). – ЦДАВО, ф. 8, оп. 5, спр. 249, арк. 20–21.

10. План основных мероприятий Управления по иностранному туризму при Совете Министров Украинской ССР на 1975 год. – ЦДАВО, ф. № Р-2, оп. 13, спр. 8480, арк. 28–54.

11. Розширяться туристські маршрути./ Вестники республиканской информации за 1969 год. Том IX. – ЦДАВО, ф. № 5111, оп. 1, спр. 730, арк. 42–43.

12. Положення про екскурсійно - виставочну роботу в УРСР (1928 р.). – ЦДАВО, ф. 166, оп. 7, спр. 655, арк. 90–91.

13. Про організацію Всеукраїнського товариства пролетарського туризму та реорганізацію УМПЕТ: Рішення РНК УРСР від 24.06.30. – ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 93, арк. 66–67.

14. Постанова бюро Української республіканської ради по туризму та екскурсіях (Протокол № 10 від 28 серпня 1978р.) «Про затвердження комплексного плану заходів з підготовки до Олімпіади-80 на 1978-1980рр.» – ДАМК, ф. № Р-1549, оп. 1, спр. 15, арк. 37.

15. Довідка про туристсько-екскурсійну роботу Київської міської ради по туризму та екскурсіях за 1979 рік. – ДАМК, ф. № Р – 1549, оп. 1, спр. 15, арк. 50.

16. Інформація про виконання постанови секретаріата Укрпрофрада «Про хід виконання профспілками і туристськими організаціями республіки» постанови президії ВЦРПС від 23 квітня 1976 року «Про заходи по поліпшенню організації прийому та обслуговування іноземних туристів» – ДАМК, ф. № Р – 1549, оп. 1, спр. 31, арк. 28.

17. Абуков А.Х. Туризм на новом этапе: социальные аспекты развития туризма в СССР. – М.: Профиздат, 1983. – 294с.

18. Абуков А.Х. Туризм сегодня и завтра. Туристско-экскурсионная работа профсоюзов. – М.: Профиздат, 1987. – 272с.

19. Всесвітній День туризму (історія свята). – Український туристичний вісник, 1999. – С. № 19. – С. 1- 5.

20. XIV сессия Генеральной ассамблеи ВТО. – Гостиничный и ресторанный бизнес, 2003. С. № 3, с. 12–13, 27.

21. *Грибанова С.В.* До питання про підготовку екскурсійних кадрів в Україні на початку ХХ ст. /Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1., Ч.2. К., 1998. — С.165-170.

22. *Грибанова С.В.* Роль наукових товариств та видатних науковців Києва в розвитку екскурсійної справи в Україні у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. /Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 3. К., 2000. — С.204-215.

23. *Гецевич Н.А.* Основы экскурсоведения: Учеб. пособие. Минск, Изд-во «Университетское», 1988. — 160с.

24. *Дворниченко В.В.* Развитие туризма в СССР в 1917—1983 гг. — М.: Турист, 1985.— 86 с.

25. *Дьякова Р.А.* История экскурсионного дела в СССР. М.: ЦРИБ «Турист», 1987. — 72с.

26. *Емельянов Б.В.* Основы экскурсоведения. М.: ЦРИБ «Турист», 1981.

27. *Емельянов Б.В.* Экскурсионное обслуживание населения. Учеб. пособие. —М.: ЦРИБ «Турист», 1983.

28. *Емельянов Б.В.* Экскурсоведение. Учебник. — 4-е изд. — М.: Советский спорт, 2003.— 216 с.

29. З історії вітчизняного туризму: Зб. наук. ст. — К.: ФПУ, Інститут туризму, 1997. — 280 с.

30. *Зінченко В.А.* Молодіжний міжнародний туризм в Україні (70-80-ті роки ХХ ст.) — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — 58 с.

31. *Квартальнов В.А., Сенин В.С.* Организация туристско-экскурсионного обслуживания. Уч. пособ. — М.: ЦРИБ «Турист», 1987.

32. *Квартальнов В.А., Федорченко В.К.* Орбиты «Спутника»: Из истории молодежного туризма. — К.: Молодь, 1987. — 152 с.

33. *Квартальнов В.А., Федорченко В.К.* Туризм социальный: история и современность. — К.: Вища шк., 1989. — 342 с.

34. *Кислова Н.Б.* В.І. Петр — організатор шкільного туризму в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. /Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1., Ч.2.— К., 1998.— С.157-164.

35. *Логинов Л.М., Рухлов Ю.В.* История развития туристско-экскурсионного дела М.: ЦРИБ «Турист», 1989. — 77с.

36. Наукові записки КУТЕП: Щорічник. Вип. 1-3 К.: Знання України, 2001-2003.

37. *Науменко Г.П.* Проблеми розвитку внутрішнього туризму в Україні / Внутрішній туризм в Україні: окремі аспекти. — К., 2002.— 160с.

38. Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича»/ Г.П. Науменко, С.В. Грибанова, О.П. Дорошко та ін. — К., 1998. — 401с.

39. *Пилипчук О.Я., Братіна О.І., Колосовська Н.Д.* Екскурсійна діяльність і популяризація науки в Миколаївському товаристві аматорів природи (1908-1911рр.). / З історії вітчизняного туризму. 36. наук. статей. К., 1997. — С. 45-49.

40. *Попович С.І.* Соціально-економічні передумови розвитку туризму в Україні та розширення його інфраструктури в 60-их — першій половині 80-их рр. (на прикладі системи профспілкового туризму). / З історії вітчизняного туризму. 36. наук. статей. — К., 1997. — С.115-126.

41. Розвиток туризму в Україні: Проблеми і перспективи: 36. наук. ст. — К.: ІВЦ «Слав'ян. діалог», 1995—244 с.

42. Тарахан — Береза. Святиня. — К., 1998.

43. Туризм и экскурсии в Украинской ССР. — К.: Реклама, 1986.

44. Туристично-краєзнавчі дослідження. — К.: ФПУ, Інститут туризму, 1998.— Вип. 1, ч. 2. — 360 с.

45. *Усыскин Г.С.* Очерки истории российского туризма. — СПб.: Издат. торгов. дом «Герда», 2000.— 218 с.

46. *Федорченко В.К., Дьорова Т.А.* Історія туризму в Україні. Навч. посіб. — К.: Вища шк., 2002.

47. *Федорченко В.К., Мініч І.М.* Туристський словник-довідник. К.: Дніпро, 2000. — 155 с.

48. *Федорченко В.К.* Екскурсійна діяльність в історії шкільництва (початок ХХ ст.). К.: Рідна школа, 2003. — № 7. — С. 50—52.

49. *Шарлемань Микола Васильович* «Природа и люди Киевской Руси» / Составитель В.Е.Борейко, комментарии В.Н. Грищенко. Вып. 13, 1997. — 166 с.

50. *Яковлева Л.В.* Архівні джерела з історії розвитку екскурсійної справи в Україні (1917-1929рр.). / З історії вітчизняного туризму. 36. наук. статей. — К., 1997. — С.211-217.

Навчальне видання

**Федорченко Володимир Кирилович
Костюкова Олена Миколаївна
Дьорова Тетяна Анатоліївна
Олексійко Микола Миколайович**

ІСТОРІЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Навчальний посібник

*Редактор Вдовиченко Валентина Миколаївна
Коректор Асташева Марія Василівна
Комп'ютерна верстка Петриченко Валентин Володимирович
Дизайн обкладинки Вакуленко Микола Миколайович*

Підписано до друку 10.06.2004р.
Формат 84 x 108 1/32. Папір офсетний
Друк офсетний. Гарнітура Newton
Умовн. друк. аркушів- 8,9. Обл.-вид. аркушів- 8,4
Замовлення № _____

Видавництво «Кондор»
Свідотство ДК № 1157 від 17.12.2002р.
03057, м. Київ, пров. Польовий, 6,
тел./факс (044) 456-60-82, 241-83-47